

סגולה לאריאלה

מאסף דברי מחקר וספרות לזכרה של
אריאלה דיס-גולדברג

בעריכת

משה אידל משה בר-אשר

יוסף טובי

א' הראל פיש נחום סרנה

הגליונות וההגהות בכתב־יד פארמה ב של המשנה בחינה לשונית*

א. דברי מבוא

1. כתב־יד פארמה ב=פר (קודקס דה־רוסי 497¹) הכולל את כל סדר טהרות של המשנה — הוכנסו בו שינויים, ביד שנייה (או בכמה ידיים) זמן רב אחרי שנכתב, נוקד והוטעם בטעמים בידי כותבו הראשון². במקום זה רואה אני לייחד בירור מפורט לפעולתה של היד השנייה. כלומר, מבקש אני לדון בהערות הגיליון ובהגהות שבגוף הטקסט ובין השיטין המצויות בכתב־היד. דומה אני שחקירתו של נושא זה יש בה כדי להעמיד פרק בגלגולה של לשון המשנה כימי הביניים המאוחרים לפני הופעת הדפוס ולפני שנתפשו טופסי המשנה המהלכים מאז.
2. שמונים ואחת³ הערות גיליון מצויות בכתב היד ועוד כשמונים⁴ הגהות ותיקונים כאים בגוף הטקסט ובין השיטין. הם משתרעים לאורך כתב־היד כולו מראשיתה של מסכת כלים ועד מוצאי עוקצין. ואין לך מסכת שלא נטלה חלק בהם, כשפלים נטלה חלק גדול מהם (32 הערות גיליון ו־16 תיקוני פנים).

* אני מודה לחברי בקבוצת המחקר שעסקה בנושא "לשון חז"ל" במכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית בשנת תשמ"ח, על שקראו את המאמר והעירו לי הערות מאלפות.

- 1 ראה מ' בר־אשר, משנה כתב־יד פארמה ב לסדר טהרות — מבוא, קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א, ירושלים תשל"ז², עמ' 166–185 (=להלן: ב"א, מבוא לכ"י פרמה ב).
- 2 במקום אחר ראינו שכתב יד זה הוא מייצגו המובהק של הטיפוס המזרחי של לשון המשנה. להרחבתו של עניין זה, ראה מ' בר־אשר, הטיפוסים השונים של לשון המשנה, תרכ"ג נג (תשמ"ד), עמ' 187–220 (= להלן: ב"א הטיפוסים), במיוחד עמ' 191.
- 3 ראה להלן חלקו הראשון של הנספח.
- 4 ראה להלן חלקו השני של הנספח (וקודם לכן, הערת הפתיחה לנספח כולו).

מיעוטם של הגליונות הן השלמות של השמטות שהשמיט הסופר הראשון בשעת העתקת כתב-היד (מי שהשלימן, ראה לציין את סימן ההשלמה בזוית קטנה במקום ההשמטה כמקובל בכתבי יד רבים, עבריים ושאנים עבריים), כגון: "בצק שיש בו נקירות תרנוגלין" (טהרות ג, ח), המלה "נקירות" שנשמטה בכתובה הראשונה באה כהשלמת גיליון.

מיעוט קטן עוד יותר של הגליונות הם תיקוני שגיאות שונות ששגה הסופר, כגון: "ותינוקות יושבות על גביהן" (פרה ג, ב). צורת "יושבות" היא גרירה שנגרר המעתיק אחרי החתימה "ות" של "תינוקות", הגליון מציע את הצורה המקורית "יושבין" כשם שמצאנו בכתבי יד אחרים (כגון ק, לו, א, פס וד"ר⁶). וכן "עיסה שנידמעה או שנתחמצה כסאור של תרומה אינה מְפֹסֶלֶת" (טבול יום ג, ד), אף שכבר נוקדה התיבה מְפֹסֶלֶת (צורה שרע ואח אין לה בדקדוק ל"ח שכן לא מצאנו שהשורש פס"ל ישמש בבנין הפעיל-הופעל, והיא תולדת שיבוש שחל בהעתקת המלה ניפסלת בהתלכד הנון והיו"ד למ"ם⁷); היא נמחקה והגליון מביא במקומה נִפְסֶלֶת.

3. אבל רוב הגליונות אינם השלמות או תיקוני שגיאות אלא חילופי לשונות הם, אחד חילופים בלשון ממש — בדקדוק או באוצר המלים — ואחד חילופי גרסאות מצד הענין ומצד הנוסח. המגיה מעגל עיגול זעיר על המלה בגוף הטקסט, ובגליון הוא מביא את חליפתה ואת תמורתה; עם שהוא מציין, על פי הרוכ, על גבי הערת הגליון נון גרושה — נ', שהיא מן הסתם קיצור של התיבה נוסח⁷; כגון: המלה הראשונה בצירוף "בְּכֹנֶס מִשְׁקָה" (כלים ח, ב) שתוקנה בגליון "בְּכֹנֶס"⁷, או "וְכֹבֵעַ" שם (כו, ו (ת)⁸). הטעם זקף מוטל על ההברה הראשונה והבית נקודה בפתח, בגליון מוצעת החלופה וְכֹבֵעַ, הבית קמוצה והזקף מוטל על גביה. לעתים רחוקות ביותר הגליון מיוחס למקור מסוים כגון "מסמר הגַרְדִּי" (שם יב, ד (ה)), הגליון מעיר: "נ' גאון זל הגַרְדִּי". האַסְלָה (שם כב, י (יב)) בגליון מובאת ההערה:

- 5 ק גורס: "היו יושבין", פא, פס וד"ר גורסים: "יושבין", א; ולו: יושבים.
6 ראה מהר"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח (= להלן: אפשטיין, מבוא), עמ' 1255.
7 ובמקום אחד מצאנו נ' א' = נוסח אחר (ראה גליון מספר 44 להלן בנספח). לדעתו של פרופ' ייבין, עצם השימוש בהערה נ' או נ"א יש בה עדות שהמגיה ראה לפניו כתב-יד או כתבי יד אחרים.
א7 תיקון זה נמצא פעם נוספת בפנים (ראה להלן נספח חלק ב, מס' א8).
8 ציון מספר המשנה בסוגריים, כאן ובכל מקום במאמר, מכוון לחלוקת המשנה של כתב-היד במקום שהיא שונה מן הספרים שלנו.

"נ' רב נסים זל האַסְלָא"⁸. על פי צורת הכתב נראים כמעט כל הגליונות כולם מעשה יד אחת⁹.

4. מוסף על הגליונות באים, כאמור, קצת למעלה משבעים תיקונים בגוף הטקסט; מהם מחיקות של חזרות (דיטוגרפיות) או של מלים שנשתרכבו בטעות וכן שאר שיבושים שנקרו בדרכו של הסופר בטעות בכתיבה הראשונה, או השלמות של אותיות או מלים שנשמטו לו¹⁰. כגון "וחכמ' מטמאין" (טהרות ז, ח (ט)), תחילה היה כתוב "וחכמ' או' מטמאין" ונמחקה המלה או' (= אומרין) שאינה במקומה; או "הדר עם עם הארץ" (שם ח, א), המלה עם שנשמטה מחמת הדומות (לפני עם) הושלמה בין השיטין ויש מקומות שההגהה באה למילוי השורה כגון "ר' חנניה סגן הכהנים" (נגעים א, ד) ו"ומחית המכוה" (שם שם ו); המלים "הכהנים" ו"המכוה" באות בסופי שורות, תחילה נכתב הכהנ' המכ' והמגיה השלים אותן¹⁰. בכלל, רוב התוספות בפנים ובין השיטין כוללות, כצפוי, אותיות בודדות או מלים זעירות בלבד. ונראה שרובי התיקונים יצאו מידיה של יד אחת, אך ברור שרק עיון בכתב היד עצמו יכול להבהיר נקודה זו משלם.

5. גם בהגהות מצינו חילופי לשונות כמו ברוב הערות הגליון. אלא שבניגוד לגליונות העומדים רובם ככולם כנוסח חֲלִיף לנוסח הפנים בשולי העמודים והבורר יברור, הגהות הפנים באות, כמקובל בכל כתבי היד, לדחות נוסח מפני נוסח, כגון הצורה קורדום (כלים כט, ז בהיקרות הראשונה במשנה) שהוסבה לקרדום¹¹.

6. בעיקרו של הדבר, חילופי הלשונות, הן בגליונות הן בהגהות שבפנים ובין השיטין, מקיפים כשני שלישים של כל התיקונים. רובם ככולם מציעים וריאנטה לשונית השונה מצורת המקור בכתיב, או כפרט מתורת ההגה או מתורת הצורות, כגון: שלעושה סבות (כלים טז, ז (ח)) הגליון מציע סוֹת בוא"ו; הַחִישו (אהלות יז, ה) הגליון מביא חָשו; נִיצוֹלִין (פרה יא, א) הערת הגליון היא נִיצְלִין. ועתים גם

8 לעניין האסלא (העסלא) שהובא בשם רב נסים ראה הר"ש אברמסון, רב נסים גאון חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 110 (תודתי נתונה לידידי, פרופ' יעקב זוסמן, שהפנה את השומת לבי לפרט זה).

9 בנושא זה רק בדיקה של המקור עצמו יכולה לסייע בידינו בקביעה מדויקת של הדבר. עם זאת, ברור שכמה מן ההשמטות שהושלמו נוספו, כנראה, בידי הסופר הראשון, כגון גליון מס' 14 להלן בחלק א של הנספח.

10 ראה הנספח להלן, חלק ב, מס' 27, 29.

11 אבל במקום השני שבו נודמנה הצורה קורדום בכ"י פר (פרה יב, ה (ו)) היא לא תוקנה. בכלל, אין הגליונות אף לא ההגהות עוקרים בדרך קבע את כל ההיקריות של הצורה שהם באים לחקן. רק מלה אחת — שְמָשׁ (שמשמין) המזדמנת פעמיים בלבד בסדר טהרות הוצע לה פעמיים הגליון שוּמָשׁ (שמשמין) (ראה גליונות מס' 66, 75 להלן בחלקו הראשון של הנספח).

בפרט תחבירי כזה או כזה כגון: "או שהעבירן שבעתן כאחת" (נידה ט, ז (1)), הצורה "שהעבירן" בכינוי מוקדם (פרולפטי) לציון המושא הישיר המתפרש אחר כך כתמורה "שבעתן", מיתקנת והופכת "שהעביר" ללא הכינוי. ויש מהם גם מי עוֹטֵן קֶטֶן שהחילוף הוא באוצר המלים כגון החילוף יִחְבֵּר — יִתְבַּר, שאנו דנים בו בהמשך דברינו¹².

7. רק לעתים רחוקות אנו מוצאים הבדל בלשון העושה הבדל של ממש בנוסח, כלומר מבטא הלכה בְּדִלָה מזו שבפנים ולא סתם לשון אחרת כגון: "ירושלים וחוצה לארץ אינן מטמאין בנגעים" (נגעים יב, ד). זוהי גרסת הפנים בכ"י פר כגורסת כל העדים שבדקתי והם רבים וראש לכולם כתבי היד הנוודעים — ק, פא, לו, א, פס וד"ר. הגיליון מציע חלופה תמוהה — לפחות בעיניי ולפחות לעת הזאת — "ירושלים וחוצה לה¹³ אינן מטמאין בנגעים"¹⁴.

8. ועוד הגהת נוסח אף היא ממשנת נגעים (יד, ב): "בא לו לשלח את הציפור החיה אינו הופך את פניו לא לים ולא לעיר ולא למדבר, שנא' ושלח את הציפור החיה אל מחוץ לעיר אל פני השדה"; גרסת הפנים בכ"י פר "ולא למדבר" מעידים עליה כל עדי הנוסח הידועים — ק, פא, לו, א, ד"ר, פס וכל העדים המאוחרים ובכלל זה כ"י תימן (= ת) והדפוסים. והנה בכתב-יד פר בא מגיה ותיקן (או תיקל) "אלא¹⁵ למדבר" (אני מדגיש כאן מגיה ולא המגיה הרגיל). אמנם, מצד הלשון אפשר לה לגרסה מפתיעה זו שתעמוד, אם אנו נותנים את דעתנו למשמעותו של השם "מדבר" הן במקרא הן בלשון חז"ל¹⁶. אך ספק אם יש צד תומך בנוסח התיקון.

12 ראה להלן, סעיפים 26–35.

13 הגיליון מציע, כמובן, רק את התיבה "לה" במקום "לארץ" (לפני המלה "לה" מופיעה מלת הצעה שלא הצלחתי לעמוד על טיבה: "אשנה" או "משנה", וראה להלן, הערת גיליון 38 בנספח). ותינתן הדעת לפרט זעיר: המפיק של הה"א מופיע תחתיה ולא בתוכה כנוהג הקבע בניקוד כתב היד.

14 כלום יש קשר כלשהו בין גיליון זה "ירושלים וחוצה לה" ובין משנת ר"ה (ד, ב): "ועוד זאת היתה ירושלים יתרה על יבנה, שכל עיר שהיא רואה ושומעת וקרובה ויכולה לבוא" וכו' ? כאן יש רמז כלשהו על "ירושלים וחוצה לה". אך ספק אם יש ממש בדבר.

15 היד שתיקנה כאן היא יד אחרת ולא היד שהכניסה את יתה התיקונים. יצויין שהסופר המנקד כתב תחילה "ולא" ומשהסב המתקן את התיבה ל"אלא" נשאר שני הניקודים מגובבים ביחד. "מדבר" עניינו כידוע "מקום מרעה"; השווה "וינהג את הצאן אחר המדבר" (שמות ג, א) והשווה "אין מגדלין בהמה דקה בארץ ישראל אבל מגדלין בסוריה ובמדברות שבארץ ישראל"

16 (ב"ק ז, ו) וכן "אלו הן הבייתיות הלנות בעיר והמדבריות הלנות באפר" (ביצה ה, ז); ומבחינה סימנטית "מדבר" זה אינו רחוק מן "השדה" הנזכר בפסוק "ושלח את הציפור החיה אל מחוץ לעיר על-פני השדה" (מקום לעצמו קובע שם העצם "המדבר" בהא הידיעה בל"ח, ואכמ"ל). ותינתן הדעת ללשון הדרשה "אינו הופך פניו לא לים ולא לעיר ולא למדבר", ולא נאמר לאן כן

לענייננו יש להעיר, שבירור טיבן של שתי הגרסאות הללו חורג מן המסגרת שקבענו לנו, לעסוק בעיקר בחילופים בלשון ממש.

9. שאלות שונות כרוכות בחילופי הלשון שבהגהות הפנים ושבגליונות של כתב יד פר; כלום משקפים הם מסורת אחת מגובשת, חלופית למסורתו האחידה למדי של כתב היד, או שמא לקט ממסורות שונות לפנינו, שנשתקע בחילופים אלה. זאת ועוד, האם כל ההגהות משקפות מסורות לשוניות אחרות או שמא יש בהן גם הגהות למדניות ממש או למחצה לשליש ולרביע שעשה המגיה מדעתו.

10. נקדים ונאמר, יש רגליים לסברה, שחלק גדול של התיקונים נעשו בכתב היד כאשר הגיע מן המזרח לאיטליה, בסוף ימי הביניים¹⁷. בחינת הגליונות וההגהות — כל אחד לעצמו וכולם¹⁸ כאחד — מראָה קווים שונים בפעולתו של המגיה (בהנחה שזה היה בדרך כלל מגיה אחד¹⁹). נזכיר כמה מהם: ניכרת בהם כאופן ברור דחייה של הנדיר מפני התדיר, כלומר צורות ששימושן לא היה רווח דיו בטקסטים של לשון תז"ל מועדות היו להידחות²⁰; כמובן, אין בכך כדי לומר דבר וחצי דבר על מידת שגירותן של צורות כאלו בלשון עצמה. כמו כן, ניכר בעליל קו מובהק של העדפת צורות הרווחות בטיפוס לשון המשנה המכונה "הענף הבבלי" על צורות הרווחות בטיפוס הקרוי "הענף הא"י" (ואין צריך עוד לומר שמונחים אלה — בבלי וא"י אסור שיתפרשו תמיד כמונחים גאוגרפיים בלבד²¹). ולעומת זאת פה ופה עולים גם קווים מנוגדים, כלומר העדפת צורות לא "בבליות" דווקא²². ועוד זאת, יש תיקוני לשון יחודיים שאין להם כל עדות אחרת, לפי שעה, מחוץ לגיליון כ"י פר עצמו²³. נבוא עתה לאשש דברינו ולהדגימם בבירור של כמה גליונות והגהות.

הופך את פניו; דבר זה עשוי היה אף הוא לזמן את הגרסה "לא.. לא.. אלא"; אך עדיין לא נתברר מנין לקח בעל התיקון את הגרסה הזאת. ואפשר שאין כאן אלא הגהה של תלמיד טועה, כפי שהעיר ירדי מר ח"א כהן.

17 ראה ב"א, מבוא לכ"י פרמה ב, עמ' 166-167.

18 ברור שאנו מסתפקים כאן בהדגמה קצרה, שכן פרישה של כל הגליונות וההגהות ודיון מפורט בהם היו מאריכים את הדברים מעבר לנדרש כאן.

19 ראה לעיל, סוף סעיף 4 והערה 9.

20 וראה מש"כ בעניין זה במקום אחר, במאמר "נשכחות בלשון התנאים", בתוך: מחקרי לשון מוגשים לזבבן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 82-100, (= להלן: ב"א, נשכחות).

21 ראה ב"א, הטיפוסים, עמ' 188 ואילך.

22 ראה להלן, סעיף 25.

23 ראה לעיל, סעיפים 7-8, וכמיוחד להלן, סעיפים 26-35.

ב. דחייה של צורות נדירות

11. נדון כאן בשתי צורות²⁴ שניכר בהן בעליל תהליך הדחיה של הנדיר מפני צורות רווחות יותר. וכאשר אנו אומרים צורות רווחות אנו מתכוונים קודם לכול לצורות רווחות בלשון חכמים עצמה כפי שהיא משתקפת אפילו במיטב עדיה (אך גם לצורות רווחות בספרות אחרת ובכלל זה המקרא או חטיבות אחרות של ספרות חז"ל).

פירוד/פרוד

12. בטהרות (ט, ט) שנינו: "נמצא (כלומר שרץ) על פני פרודין והוא נוגע בכביצה טמא, פרודין על גבי פרודין אף-על-פי שהוא נוגע בכביצה אין טמא אלא מקום מגעו". מדובר כאן בזיתים מפורדים כפי שפירש הרמב"ם²⁵, כלומר שאינם מהווים גוש. לפנינו צורת פעול — פְּרֹדִין — לא בספרים שלנו בלבד, אלא גם בכתבי יד עתיקים כגון ק, א ולו הגורסים פְּרֹדִין (פרודים) בכל שלוש ההיקריות²⁶. אבל היד הראשונה של פר גרסה פירודין שלוש פעמים²⁷ והמגיה מחק יוד וניקד פא שואית: פְּרֹדִין בשלוש הפעמים. וברור שכוונת היד הראשונה היתה לצורת פירוד המשמשת בינוני סביל של בנין קל (ועתים גם של בניינים אחרים²⁸) ליד הצורה פעול, בדומה ללמוד, שלוש ואחיותיהן; צורות שעוד נתקיימו בכתבי היד הקדומים ונידחו, על פי רוב, מפני צורות פעול — למוד ושלוח — הנפוצות יותר.

13. והנה עדות היד הראשונה של פר — פירוד — אינה מבודדת לחלוטין²⁹, היא

- 24 אנו מסתפקים בדיון מפורט בשתי דוגמות בלבד של הרחקת צורות נדירות, למרות שיש לא-מעט כמותן.
- 25 "זיתון מפתרק" תורגם בימי הביניים לעברית "זיתים מפורדים" (כך בספרים המצויים) וכן שב ותורגם הריי קאפח; אבל בד"ר ובכ"י פס מצינו את הגרסה "פורים" ו"זיתון מפתרק" תורגם "זיתים מפורדים" (וראה להלן, סעיף 17 ואילך).
- 26 וזה פירוט הנתונים ק: פְּרֹדִין שלוש פעמים (בהיקרות השניה הפא דגושה וסימן רפה על גביה!); א: פְּרֹדִין... פְּרֹדִין... פרודין (והדלת תוקנה מריש בשלוש ההיקריות?). לו: פרודים (3x).
- 27 אפשר שבהיקרות הראשונה (ורק בה!) היה כתוב בכ"י פר פירודין והריש הוסבה לדלת. אם יש ממש באפשרות זו, הרי הסופר הראשון הוא ששינה פירודין < פירודין.
- 28 ראה י' אליצור, משקל קיטול בלשון המשנה לפי כתב-יד קאופמן, מחקרים בלשון ב-ג (ספר היובל לאבא בנדויד). ירושלים תשמ"ז, עמ' 67-93, במקומות שונים במאמר.
- 29 אבל יש לציין שבכל המקומות האחרים גרסה היד הראשונה בכ"י פר צורת פרוד. וזה פירוט הדברים: "גוש שלוחין... ואם היו פְּרֹדִים" (טהרות ג, ב), "אוכל פְּרֹדִי אינו מצטרף" (שם ח, ח ט), "מעשה קדירה וקטניות בזמן שהן פְּרֹדִין אינן חיבור" (ט"ו ב, ה (ו)).

נתמכת מגרסת הערוך כאן פירודין, כפי שציין לה הר"ש בפירושו על אתר³⁰, ויש כמותה בכתב-יד פא במשנת טבול יום (ב, ה): "מעשה קדירה בקטניות בזמן שהן פרודין אינן חיבור". פא גרס שם "פירודין" ותוקן גם כן "פרודין" (נמחקה היו"ד ונגקדה הפ"א בשוא). ומצטרף אליהם גם כ"י פס הגורס, כנראה, "אוכל פירוד"³¹ (טהרות ח, ה) ולא "אוכל פְרוד" שברוב הספרים.

14. להשלמת התמונה יש להעיר על נתונים אחרים: במשנת טהרות ט, ט (שבה אנו דנים) מצאנו בצד פירודין / פרודין גם גרסה חלופית פירורין / פרורין. זו נתונה בכתב יד פא, פס וד"ר³²; והיא מצויה בתוספתא (טהרות יא, ג) כפי שכבר קדם והעיר על הדבר הר"ש; ומעיד עליה גם הרמב"ם במשנה תורה כהלכות טומאת אוכלין (פ"ט ה"ז³³). לכאורה, אין פירורין אלא גלגול של פירודין שנתחלפה בה דלת בריש. אתה מוליך עצמך למסקנה זו, שכן המשנה של פרודין ופרודין על-גבי פרודין בטהרות (ט, ט) ובתוספתא טהרות (יא, ג) אין לנתקה ממשנה אחרת בטהרות (ג, ב): "וגוש של זיתים שנפל לתנור והוסק, כביצה מכוון — טהור, יותר מכביצה — טמא... אם היו פרודין אפילו הן סאה — טהור". תחילה עוסקת המשנה בזיתים שנדבקו לגוש ואחר כך בזיתים פרודים שלא נדבקו לגוש³⁴, כלומר נפרדים זה מזה. לפיכך ראוי לכאן השורש פר"ד יותר מן השורש פר"ר. ואתה עשוי לקבל את הסברה שפירודין נתגלגלה מתוך טעות לפירורין. אך דא עקא גם שם (טהרות ג, ב) מצינו את הגרסה פירורין / פרורין — ברוב כתבי היד: ק, פא, לו, א, ד"ר ופס³⁵ — ופר הגורס פרודים ניצב לבדו בין המקורות העתיקים, וגם פירורין (פרורין), שבפרק ט הלכה ט, רבו עדיה.

15. ועל צד האמת יש קרבה ברורה בין השורשים פר"ד ופר"ר, אף אם אין חפיפה

30 וראה מהר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, חלק ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' 99. אבל בדפוס הערוך שלפנינו מצינו כתוב פרודין ללא יו"ד.

31 האות האחרונה נראית לי יותר דלת מאשר ריש, אבל יש לי ספק כלשהו בשל הצילום שיש תחת ידי.

32 וזה פירוט הנתונים — כ"י פא; פירורין (3x); וכ"י פס: "נמצא על גבי פירורין אע"פ שהוא נוגע בכביצה" וכי' וההמשך נשמט מחמת הדומות; בפירוש הרמב"ם שם מצינו "פירורין זתים מפוררים" וכי' וד"ר: פרורים (3x).

33 וזה נוסח דבריו בספרים שלנו: "נמצא ע"ג זיתים פירורין והוא נוגע בכביצה הכל טמא... היו פירורין ע"ג פירורין והמשקה מלמטה אע"פ שנגע בכביצה אין טמא אלא מקום מגעו"; ומעין זה מצינו כבר בדפוס רומי [עמ' תקן]: פרורין (3x).

34 ראה למשל ר"ח אלבק בפירושו לטהרות ג, ב.

35 וזה פירוט הנתונים — פ"א, לו, ד"ר: פרודין; פס: פירורין; ק: פְרורין; הניקוד מכוון לצורת הרבים של פְרור ולמעשה כן הוא גם בכ"י א: פְרורין (ושמא ניקודיהם של שני כתבי היד הרכיבו פְרודין ע"ג פְרורין?).

גמורה במשמעויותיהם. בשניהם נתונה ההוראה של הפירוק וההפרדה לחלקים. לפיכך אין לנו סיבה לדחות את הגרסה פירוויץ מפני הגרסה פירוודין/פרודין, בפרט כשמדובר בסדר טהרות. וזאת הרי כבר לימדונו ראשונים גם אחרונים. ונזכיר את דבריו המפורשים של רבי יהודה הברצלוני בפירושו לספר יצירה: "וטהרות היום בעוונותינו הוא מאוד יקרות ואין ידוע לו עיקר... מיהו איפשר לומר מסברא בתורת אפשר כי אולי". קביעתו זו הובאה על ידי מהר"ש ליברמן בתוספת ראשונים (חלק ד, עמ' יא), שהוסיף לה דברים משלו וחתם שם (עמ' טו) בפסקה זו: "סוף דבר מכל זה אנו למדים שעלינו להתייחס בכובד ראש לגירסאות השונות של כתבי היד והראשונים, ואין להחליט שרק אחת מן הגירסאות נכונה, אלא יתכן שבכמה מקרים שתי הגירסאות נכונות, כל אחת בהתאם למסורת שעל-פיה נוצרה וכל אחת היא אמיתית — אמת של הטקסט, אעפ"י שהאמת המוחלטת ההיסטורית היא אחת".

16. נסכם דברינו, יש שתי גרסאות: פירוויץ (פרורין) מכאן ופירוודין/פרודין מכאן ושתייהן חזקת קדמות להן. בגרסה השניה צורת פירוודין³⁵ היא הנדירה ופרודין הנפוצה, שתייהן שני גילויים של מלה אחת הן. בכ"י פר היטה המגיה אחרי הרבים ונהג בה מנהג ותיקין בקובעו "תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם".

יָבֵשׁ/יָבֵשָׁה

17. נציין לגיליון נוסף מעין קודמו. שנינו במשנת כלים (יו, יג (יד)): "כל שבים טהור חוץ מכלב המים מפני שהוא בורח ליבשה". כמה מכתבי היד העתיקים מעידים כאן על צורה שונה מאשר ליבשה. פר עצמו גורס: "מפני שהוא בורח לִיבֵשׁ", אבל הגיליון מציע את החלופה: לִיבֵשָׁה. הצורה לִיבֵשׁ נתמכת מעדותם של כתבי יד נוספים, כן גורסים כ"י פא — לִיבֵשׁ ולו — ליבש (ללא ניקוד); ולמעשה זוהי גרסתו של כ"י ק אלא שהנקדן נשתבש, כנראה, בקוראו לִיבֵשׁ. כנגד זה כ"י פס ד"ר ות' קוראים ליבשה.

18. שימוש זה של יָבֵשׁ במשמעות "המקום היבש", כלומר היָבֵשָׁה. לא מצאנו לו, לפי שעה, אח ורע בשום מקור אחר, לפחות בספרות התנאים³⁶; על כן אין פלא שהוא מועד להידחות. ברם עצם השימוש עצמו אינו חורג, שכן העברית יודעת גם יודעת

35 יש כמובן אפשרות לראות את צורת פירוד צורה שמנית, שם פעולה או שם מופשט, על-משקל פעול. מכל מקום נראה לי שמי שהמיר פירוד בפירוד גילה דעתו (כשם שעשו ממירי למוד בלמוד ושלוח בשלוח), שהבין אותה צורת בינוני סביל של בנין קל.

36 והעירני פרופ' ז' בן-חיים, שבארמית השומרונים מצינו יבש כמתרגם "יבשה" בעברית כגון "הלכו ביבשה" (שמות טו, יט); בכ"י J של התרגום מצינו: "אלכו ביבש" (ראה מהדורת א' טל על-אתר) וישנן עוד היקרויות של הצורה כתרגום ובתבת מרקא.

צורות בינוני המשמשות כשמות עצם מופשטים או אפילו כשמות פעולה. נזכיר כאן כמה מהם כגון עז: "יתר שאַת ויתר עז" (בראשית מט, ג), גם בצירוף "עז פנים לגיהנם ובושת פנים לגן עדן" (אבות ה, כ), אפשר שעז כמקבילתה "בושת" מציינת שם עצם מופשט — "עוז", ולא שם התואר עז (בזאת לא אמרנו דבר על האמת של הטקסט במקום המיוחד הזה)³⁶, שהיא תלויה בעדי הנוסח השונים, אלא על מה ששימש בלשון בכללותה; וגם המסורות המזווגות "קל וחומר" כנגד "קול וחומר" שבמסורות אחרות³⁷, מזווגות למעשה שני שמות עצם מופשטים, ואין נפקא מינה אם קל זו נמשכה לטקסט במסורות מסוימות מצמד שמות התואר "קל וחומר", "קלין וְחֹמְרִין". בצרוף "קל וחומר" שימושה של קל הוא של שם עצם מופשט. ויש עוד כיוצא בזה³⁸. וכשימושן של אלה כך שימושה של צורת הבינוני יבש במשנת כלים הנזכרת, אלא שבידודה הגמור עשוי היה לגרום לה שתידחה, כפי שמציע גיליון כ"י פר; ואפשר שמה שקרה בגיליון כ"י זה הוא שקרה בפנים של הדפוס הראשון והדומים לו, שאינם מכירים אלא ליבשה³⁹.

36 ראה ש' שרביט, נוסחאותיה ולשוניה של מסכת אבות, עבודות דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ו, עמ' 132—133.

37 ראה י' קוטשר, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 32—33.

38 וראוים הדברים לבחינה מיוחדת, וכמוכן כל דוגמה מחייבת כירור מדוקדק. נזכיר כאן שלוש דוגמות נוספות: 1. בספרא (כתב-יד רומי 66, מהדורת פינקלשטיין, פרשת שרצים, עמ' רמה, שורות 8—11) מצינו: "ושלושת יום ושלושת ימים תשב, להביא את המקשה בתוך אחד עשר שתהא טהורה מן הַזֵּבָה (הניקוד הבבלי הוסב כאן לטברני) יכול תהא טהורה מן הנדה תל' לוי דוותה". אפשר לומר טהורה מן הַזֵּבָה=מדין הַזֵּבָה. ואפשר לפרש טהורה "מן הַזֵּבָה" היינו "מן הַזֵּבָה" וצורת הבינוני משמשת כשם פעולה. וכך "נבלי השנה" טמאין וניבלי בני לוי טהורין" (משנת כלים טו, ו). הצורה הַשְּׁרָה יכולה להתפרש צורת בינוני רגילה. היינו המשנה דיברה בהווה, מדובר בנשים משוררות כמו "המקוננות" (ירמיה ט, טז) או "מכשפה לא תחיה" (שמות כב, יז) וכיוצא בזה (היו אלה עיסוקיהן של נשים). ואכן כך פירש בעל הערוך: "נבלי השרה... פי' נבל של שרים ושרות", וכך הבין הרמב"ם במשנה תורה (הלכות כלים ה, ג): "נבלי המשוררים מתמאין, נבלי בני לוי שמזמרין בהן במקדש טהורין", המיר את צורת הבינוני יחידה בצורת בינוני רבים. אבל אפשר לפרש "הַשְּׁרָה" במשמע "הַשְּׁרָה", כפי שפירש הרמב"ם בבאורו למשנה: "נבלי השרה הן כלי השיר והניגון". וכן באר הר"ש שכתב "השרה כמו השירה". וכן "היושב" (במקום הישוב) כנגד "המְדַבֵּר" שנתקיימה במשניות עתיקות ונפויט (ראה ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 79—81) — אם צורת בינוני יושב לפנינו ולא שם עצם במשקל פֶּעַל יוֹשֵׁב — אף היא צורת בינוני המשמשת כשם עצם מופשט. אך כאמור ראוי לה לסוגיה שתיבחן לעצמה; ואכמ"ל.

39 האפשרות שַׁיבֵשׁ נולדה מתוך קיצור של יבשה (=יבש') נראית פשטנית בעיניי, מכדי לדחות את גרסת כתבי היד העתיקים. ובמיוחד לאור מה שהבאנו לעיל בהערה 36 מארמית השומרונים.

הערה

19. עם זאת, לא כל מה שנראה נדיר והוצע לו גיליון בכ"י פר הוא בהכרח צורה נדירה מקורית ולא שיבוש. אזכיר כאן שתי דוגמות כאלו של צורות חריגות בכתב-היד דידן, שלפי שעה אין להן סיוע ממקום אחר והוצע להן גיליון.

א. בכלים (טו, ד) שנינו: "כל התלוין טמאין חוץ מתלוין נפה וכו'... מפני שהן מסייעין בשעת מלאכה. זה הכלל העשוי לסייע בשעת המלאכה טמא והעשוי לתלוין טהור". יש כתבי יד הקוראים כאן צורות מקור של פעל: לְסַיֵע או לְסַיֵע⁴⁰ ויש אפילו עדות לצורה לְסַיֵע (כגון גרסת כ"י ק). פר לבדו גורס לְסַיֵע, שם על-משקל פעל, שאין לו כל עדות מכל מקור אחר. ובגיליון מוצעת הקריאה לְסַיֵע.

ב. במכשירין (א, ו) מצינו: "מעשה באנשי ירושלים שטמנו דבילתן במים מפני הסיקרין וטהרו להן חכמים". הצורה דבילתן מקוימת בעדי הנוסח השונים; ק, פא⁴¹, לו, א ורק פר לבדו גורס דְבִילָן, וכלי לעגל עיגול [על] דבילן מציע הגיליון את הקריאה דְבִילָתָן.

20. מי שירצה לקיים את הקריאות לְסַיֵע, דְבִילָן⁴¹ כצורות מקוריות שרווחו בלשון, ולא יניח שהן שגגת העתקה של הסופר הנקדן, יצטרך לתמוך דבריו בראיות מוצקות, ואלה אינן בידנו. אפשר ששתי צורות אלו דומות למשוגה של פר שנמצאה במשנת כלים (יז, ב); בספרים שונים מצינו: "בית קערות שאינו מקבל קערות אף על פי שמקבל (י"ג מקבל) את התמחויין — טמא". אין צריך לומר שבכגון זה כתבי יד רבים מקיימים צורה ללא ש אחרי אף-על-פי כפי שהראה מהר"ן אפשטיין⁴²; כלומר "אף על-פי מקבל" וכו'. כ"י פר גורס "אף-על-פי מקבלה את התמחויין", כך כתב וכך ניקד. ברור שֶמְקַבְּלָה אינה במקומה, שכן לפנינו שם בזכר "בית קערות" הדורש צורת מְקַבְּל; ואם מדובר בכינוי בנקבה דין הוא שצורתו תהיה מְקַבְּלָת ולא מְקַבְּלָה. בכתב היד מובאת צורה בכתוב ובניקוד שאין לה מקום, אלא שזו נותרה ללא גיליון שלא כקודמותיה לְסַיֵע וְדְבִילָן. ראוי, אפוא, שלא נמהר לקיים צורות שהיקרותן אחת והעדויות עליהן היא של יעד יחיד, עד שלא תמצאנה תמיכה של ממש⁴².

40 פא: לְסַיֵע, פס: לְסַיֵע, ולו: לְסַיֵע.

41 פא גורס צורה בכתוב חסר: דבלתן.

41א יפה העיר דר' מ' מישור, שצורת דְבִילָן (דביל בכינוי הנסתר) עשויה להיגזר משם-עצם שצורת הריבוי שלו היא דְבִילָן, כשם שמצאנו חביתן (משנת תמיד א, ג) כגרסת כ"י פא וכגרסת הנקדן בכ"י ק מן הריבוי חביתין (בחתימה — יז); אבל דְבִילָן טעונה אישוש ותמיכה.

42 ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1261-1262.

42א וראוי להביא כאן דוגמה מעניינת לספק לגבי ערכה והערכתה של קריאה נדירה. במשנת כלים (כט, ד) שנינו: "חוט מאזנים של זהבים ושל שוקלי ארגמן, טוב — שלוש אצבעות, יך הקרדום מאחריו שלוש אצבעות. רבי יוסי אומר טפח טהור". כ"י פר גורס "שְלֹשָׁלְקֵי ארגמן", אך בעל

ג. גליונות על-פי הענף הבבלי (ומסורות אחרות)

א. הענף הבבלי

21. קיומו של "ענף בבלי" (או "טיפוס בבלי") של המשנה כעומד לעצמו הוכח מכבר ולאחרונה נתגבש ונתבסס בעבודתו של דוד רוזנטל על מסכת עבודה זרה⁴³. אף נתאפיינ בקווי לשון מובהקים רבים ואין כל צורך לשוב ולפורטן. עם זאת, יש להדגיש שהשם בבלי אינו בהכרח מאפיינ גאוגרפי בכל מה שנוגע ללשון, שכן כבר ראינו שכמה מסימניו המובהקים מוצאם דווקא מא"ל⁴⁴. תופעות בכליות מובהקות בלשון, שצמחו בבבל גופה אינן נמצאות תמיד בטיפוס הבבלי של המשנה. הן משוקעות על-פי הרוב בעברית של התלמוד הבבלי עצמו⁴⁵.
22. נשוב לעניינינו, לא מעט מתיקוני הגליון וההגהות בכ"י פר מאפיינים את מה שאנו קוראים "הענף או (הטיפוס) הבבלי" ויש ביניהן לפחות גליון אחד שהשתלשל

הגליון הטיל עיגול על גבי שולקי, מחק את התיבה בקו והציע חליף בגליון: שולקי. כלום הגליון בא לתקן טעות שנשתרבה לסופר הראשון שהחליף את סדרן של למד וקוף או שמא חילוף לשוני לפנינו, לצורה מקורית ונכונה שולקי. דבר זה אני אומר על יסוד העובדה שיש יותר מעדות אחת שהפעל שק"ל מזדמן בצורה אחרת: של"ק; ואלה הערויות: במקום זה עצמו במשנת כלים גורס כ"י ק: "ושל שולקי ארגמן", והמגיה שם מחק את שולקי והציע במקומה בגליון שולקי. ואף הוא — כתב יד ק — מכיר לפחות בשני מקומות נוספים של"ק תחת שק"ל;

במשנה סמוכה (שם כט, ד) מצינו: "חוט מאזנים של צמרים ושלשוקלי זכוכית". וניכר בכירור שהיה כתוב בק "ושלשולקי", אלא שהמגיה גירד את דגל הלמד והטיל בה רגל ועשאה קוף, וגירד את רגל הקוף והניף ממנה דגל ועשאה למד, אך כדרכו בקודש פעמים רבות לא הצליח לטשטש את עקבות הגרסה הראשונה. וכן במשנת בבא מציעא (כ, יא (יד)): "אם היה אביו שקול כנגד רבו אבידת אביו קורמת". כמעשה בכלים כט, ד כך מעשהו של מגיה ק כאן, "שקול" שלפנינו בכתב היד נתגלגלה מ"שלוך".

בידינו, אפוא, ארבע עדויות לקיומה של הקריאה של"ק במקום שק"ל. האם עלינו להניח שהטעות חזרה ונשנתה במקומות שונים וסופר כ"י ק שגה שלוש פעמים. ובמקום אחד במשנת כלים (כט, ד) טעה. פר טעות דומה לק. או שמא אלו הן עדויות להתרחשות השיכול הפונטי בשק"ל. ואל נשכח שזהו שורש מועד לשיכול, שכן יש בו גם הגה שורק — שיין, וגם הגה שוטף — למד. אך שמא בכל זאת שגיאה חוזרת לפנינו, ויש לזכור שצורת האותיות קוף ולמד יש בה צד דמיון (קוף — ק — ללא הרגל ולמד — ל — ללא הרגל דומות בצורתן). לפי שעה המצב שקול, כלומר שלוק.

43 ראה ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא, עבודת דוקטור, פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, במיוחד עמ' 57-95.

44 ראה ב"א, הטיפוסים, עמ' 20 ואילך.

45 וראה י' ברויאר, על הלשון העברית של האמוראים בתלמוד הבבלי, מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 127-153.

במישרין מן התלמוד הבבלי ממש. נדגים דברינו בקיצור נמרץ. המלה אמתי כתובה בפר לעולם אמתי — ללא יוד בהברה הראשונה — וניקודה אִמְתִּי; כן הוא בכל כ"ז היקרויותיה בסדר טהרות. במקום אחד מציע הגיליון את חליפתה "אימתי" (כלים יב, א; ולא במקום הראשון⁴⁶ שהמלה מזדמנת בכתב היד)⁴⁷. ועוד דוגמה: צורת הריבוי של השם חֲנוּת מזדמנת פעם אחת בסדר טהרות וזו כתובה וניקודה בכתב יד פה חֲנִיּוֹת (טהר' ו, ג). הגיליון הוא המציע לה את הוריאנטה חֲנוּיּוֹת כניקוד שנמצא בנוסח המסורה בירמיה (לו, טז), אך לא כתעתיקים היוונים לפסוק זה $\alpha\epsilon\nu\iota\omega\theta$, $\alpha\nu\iota\omega\theta$ ⁴⁸. שני הגליונות אִמְתִּי וְחֲנוּיּוֹת מאפיינים את הטיפוס הקרוי בבלי, וכבר רמזתי להם במקום אחר⁴⁹. ואין צריך לשוב ולרשדש בהם ובשכמותם שנסתקעו בגליונות כתב היד דידן.

23. דוגמה שלישית שלא נודעה מכל מקור אחר מעידה על השפעת סוגיית הבבלי ממש. במשנת טהרות (י, ב) אנו קוראים: "יוצאים חוץ לפתח בית הברד ופונים לאחורי הגדר והן טהורין". הפועל ופונים/ופונין המשמש לשון נקיה (לעשיית צרכים) מקויים בכל עדי הנוסח כולם — כתבי יד ודפוסים⁵⁰. וכן גרס גם סופר כ"י פר — ופונין; לפני הטלת הניקוד במלה, היא נמחקה והגיליון מעדיף על פניה "וְנִפְנִין". ונראה שלשון התנאים הכירה לענין זה רק את הפועל בבנין קל פְּנָה, כעדות פּוֹנִים-פּוֹנִין דלעיל וכעדות המקום השני שבו מזדמן הפועל בתוספת אהלות (יח, ג): "חזקת דרכים של עולי בבל אף על-פי שמובלעות בארץ העמים טהורות, רבן שמעון בן גמליאל אומר עד מקום שאדם פונה מימינו ומשמאלו ואין בוש" (ראה ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ג, עמ' 154). אבל בבבלי אין משמש כנראה אלא בנין נפעל נִפְנָה, נִפְנּוּ וכיוצא בזה, כגון: "חולץ ונפנה לאלתר" (ברכות דף כג, א); "הנפנה בין דקל לכותל" (פסחים דף קיא, א) ועוד.

24. ונראה שמן הבבלי (ברכות דף סב, א) הובא גיליון זה של כ"י פר; שם מובאת פסקת המשנה שלנו בלשון זו "יוצאין מפתח בית הברד ונפנין לאחורי הגדר"; זוהי הגרסה בדפוסים שלנו והיא היא שנמצאה בשלרשת כתבי היד הידועים: כ"י

46 בכלל, הערות גיליון ותיקונים כ"י פר אינם באים תמיד בהיקרות הראשונה של הצורה המיתקנת.

47 לענין אמתי/אימתי, ראה י' קוטשר, לשון חז"ל, בספרו: מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' צד-צה.

48 ראה קוטשר בספר הנזכר בהערה הקודמת, עמ' קט.

49 ראה ב"א, מכוא לכ"י פרמה ב, עמ' 173 (הערה 66), 178 (הערה 152).

50 וזה פירוט הנתונים — ק, פא, לו, א, ד"ר: ופונים; פס: ופונין. והגרסה המשיכה להתקיים גם בדפוסים מאוחרים כגון דפוס ונציה (תצ"ז), דפוס אמ"ה (שנת ת"ן) ודפוס ליוורנו הגורסים כולם ופונים.

אוקספורד, פאריס (4,671) ומינכן⁵¹. היא מצויה גם ברש"י על הדף בתוך לשון הפירוש שלו "משמרי טהרות שמן בית הבד אם הוצרכו לפנות (לפנות או לפנות?) יוצאים מפתח בית הבד ונפנין לאחורי הגדר ואין חוששין שמא בתוך כך יכנס עם הארץ ויגע, אלמא נפנין לאחורי הגדר מיד"; וכן הביא הרמב"ם במשנה תורה (הלכות מטמאי משכב ומושב יג, ב): "יצאו חוץ לפתח בית הבד ונפנו אחורי הגדר וחזרו הרי אלו בטהרתן" בשינוי הזמנים מבינוני לעבר במשפט התנאי: יצאו, נפנו, חזרו. אבל גליונו של פר נשאר בבידורו; ופונים/פונין של משנת טהרות נתקיימה בעינה במשניות שלנו עד היום.

ב. מסורת איטליה

25. אבל יש בפר גליונות והגהות שאינם דווקא הרחקה של צורות נדירות או שיבוץ של צורות "בביליות" אלא צורות התואמות את מסורת איטליה. אין לי דוגמה יפה לעניין זה מן הגיליון שהוצע למלה פְּלוֹנִית (טהרות ו, ה) והוא פְּלוֹנִית. צורה שמצאנוה דווקא בכתבי יד שמוצאם מאיטליה כגון כ"י ק המקיים פְּלוֹנִית בצד פְּלוֹנִית (על פי הרוב!) וכ"י פס הגורס תמיד פְּלוֹנִית; ויש לכך עדויות נוספות⁵². מסתבר שמסורת העברית הכירו את שני הגילויים של המלה הזאת גם פְּלוֹנִית וגם פְּלוֹנִית; ונראה שבאיטליה, לפחות באזורים מסויימים שלה, רווחה בעיקר הצורה השנייה. משם לקח אותה בעל הגיליון של כ"י פר⁵³. מסתבר שדבר זה נרחש כאשר הגיע כתב היד מן המזרח, כנראה מפרס, לאיטליה⁵⁴. ויש בגיליון זה ובאחרים כדי להעיד על המקום והזמן שבו נעשתה פעולת התיקון בכ"י פר.

ד. חֲבֵר/תִּבְר

(גיליון ייחודי של כתב היד)

26. ואחתום בגיליון בעל ייחוד משלו. זהו גיליון שיש בו עניין גם מצד עצמו וגם מצד זה שיש בו להראות שגליונות כתב היד דידן אינן עשויים מעור אחד, כלומר

51 בשני כתבי היד אוקספורד ופאריס (שהם שני כתבי יד ספרדיים) פסקה זו אינה באה במקום שהיא באה בספרים שלנו (דף סב ע"א), אלא בקטע המופיע יותר מאוחר (יצוין שבכ"י אוקספורד נשתבשה "ונפנין" והיתה ל"ונפלין"); בכ"י מינכן האשכנזי מופיעה הפסקה במקום שהיא באה בספרים שלנו.

52 פרטי הנתונים מכתבי היד ק ופס הובאו בספרי, מסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, ירושלים תש"ס, עמ' 62-63.

53 ראה ב"א, מבוא לכ"י פרמה ב, עמ' 166-167.

54 על העיסוק המרובה במשנה כמקצוע לעצמו באיטליה העמיד לאחרונה יעקב זוסמן במאמרו, כתבי יד ומסורות-נוסח של המשנה, דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות ירושלים תשל"ז, מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א; ראה במיוחד, עמ' 234-235.

אינם מצטרפים למסורת אחת, אלא הם אוסף מגוון של פעולת התיקון שנעשתה בכתב היד. וזה פירוט הדברים.
בכלים יד, ב שנינו:

מקל שעשה בראשו מסמר כמין חזינא — טמא, סימרו — טמא, רבי שמעון אומר עד שיעשה בו שלושה סדרים. וכולן שעשאן לנוי — טהורין, עשה בראשו מניקית וכן בדלת — טהורה, היתה כלי וחיברה לו טמיאה, מאימתי היא טהרתה (ויש נוסח: טהרתו)? בית שמאי אומרים: משיחבל, בית הלל אומרים: משיחבר.

27. הלכות אחדות נכרכו במשנה זו. אנו עניין לנו כאן בסיפא "עשה בראשו מניקית וכו'". הדעות חלוקות בפירוש כמה פרטים בסיפא ובמידת הזיקה שיש בין המשפטים השונים בתוכה, ובמיוחד מה טיבו של המשפט "היתה כלי וחיברה לו טמיאה". כלום יש לקרוא "היתה כלי וחיברה לו טמיאה" ברצף אחד, כלומר אם המניקית היתה כלי בפני עצמה וחיברה למקל או לדלת כשהיא טמיאה ממש כיצד תטהר, ובלשון המשנה "מאימתי היא טהרתה" (טהרתו של הכלי); בזה נחלקו בית שמאי ובית הלל. ואכן יש המבאר "טמיאה" — טמיאה ממש והמלה משמשת לזאי מצב, כלומר "חיברה כשהיא טמאה"⁵⁵. ואפשר שיש להבין ולבאר "היתה כלי וחיברה לו — טמאה", כלומר אם המניקית היתה כלי בפני עצמה וחיברה למקל או לדלת, הרי היא טמיאה כלומר ראויה לקבל טומאה⁵⁶; מבחינה תחבירית המלה "טמאה" אינה לזאי מצב, אלא הסיפא של פסוק התנאי ואם ראויה היא לקבל טומאה, מאימתי היא טהרתה; בזה נחלקו בית שמאי ובית הלל.

28. עכשו אנו באים לבירור הסיפא של הסיפא "מאימתי היא טהרתה (טהרתו)? בית שמאי אומרים: משיחבל, בית הלל אומרים: משיחבר". משפט זה נמסר בכל העדים כולם בלשון אחידה פחות או יותר. ולא נבדלו זה מזה אלא הבדלים קלים בדקדוק, שאינם משנים דבר בתוכן העניין. כל כתבי היד והדפוסים גורסים: משיחבל, משיחבר כבוד אחת או בשתי יודין משייחבל, משייחבר, ורק מקור אחד גורס משיחבר.

55 כן מפרש הרמב"ם לפחות בביאור הפסקה האחרונה בפירוש המשניות. וזה לשונו (על פי תרגום הר"י קאפח): "ואחר כך חזר לדין אחר ואמר אם היתה המניקית הזו כלי והיה הכלי הזה טמא מאימתי יטהר, ואמרו בית שמאי משיקללנו... ואמרו בית הלל לא, אלא משייקבענו בדלת או במקל וישקענו בגוף העץ" (יש לשים לב לדברי של הרמב"ם בקטע הפותח במלים "חזר לדין אחר").

56 כך יוצא בבירור מדברי הראב"ד בהשגתו על הרמב"ם במשנה תורה הלכות כלים יא, כד.

וזה פירוט הנתונים — כתבי היד ק, פר וכן כ"י ת ודפוסים שונים (אמ"ד, ונציה, קושטא וליוורנו) מוסרים צורות פֶּעַל: מְשִׁיחָבֵל, מְשִׁיחָבֵר, וגם כ"י פס הולך עימם בצורה השניה: מְשִׁיחָבֵר. כנגד זה כ"י פא קורא צורות נפעל: מְשִׁיחָבֵל, מְשִׁיחָבֵר, והולך עימו גם כ"י פס בצורה הראשונה: מְשִׁיחָבֵל. כ"י לו גורס צורות דומות — משיחבל, משיחבר; ולפי שאין בו ניקוד, אין אנו יודעים אם צורות פֶּעַל אם צורות נפעל הוא מוסר. כנגד זה ד"ר שאף הוא אינו נוקד, דעתו אינה מפורשה רק בפועל הראשון משיחבל, אבל בשני הוא גילה דעתו שצורה סבילה היתה בידו — משיחבר (בבנין נִתְפַּעַל). ואפשר שיש לקריאה זו סיוע מכ"י פר עצמו⁵⁷.

29. בין שצורה פעילה לפנינו מְשִׁיחָבֵל, מְשִׁיחָבֵר והנושא הוא בעל הכלי שהוא "בעל-המחבל" או "בעל-המחבר", כדי להוציא את הכלי מטומאתו ממש (לשיטת הרמב"ם) או מטומאתו בכוח (לשיטת הראב"ד). ובין שצורה סבילה לפנינו מְשִׁיחָבֵל, מְשִׁיחָבֵר או מְשִׁיחָבֵר והנושא הדקדוקי הוא הכלי, כלי שנתפרש עושה הפעולה, אחריות הנוסח אינה נפגמת. אבל גיליון כ"י פר, מוסר חלופה אחרת, במקום מְשִׁיחָבֵר הוא מציע מְשִׁיחָבֵר. גיליון זה מה טיבו, מהיכן הוא נתגלגל לכאן, וכיצד הוא נתגלגל? נתחיל בבירור טיבו ואחר כך ניתן דעתנו למוצאו ולדרכי גלגולו.

30. צורת יִתְבַּר אפשר לה שתתבאר בדרכים שלוש, ואלו הן:

א. אין כאן אלא יִתְבַּר וחית היא שנשתנתה לתיב ידי מעתיק לא קפדן בשל דמיון של שתי האותיות; כדבר הזה ממש קרה לבעל גנוי משנה, או למי שהעתיק בשבילו את משנת כלים כ, ו מקטע הגניזה מלנינגרד. כתוב שם משיחבר והוא קרא משיחבר (ראה א"י כץ, גנוי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' קנח-קנט); כאן, כמובן, אפשר לטעון שידיעתו המוקדמת של מי שקרא את קטע הגניזה היא שהטעתו; כיון שמצא בכ"י ק (ובאחרים) משיחבר, לא דק לראות מה יש באמת בקטע הגניזה.

ב. יִתְבַּר היא צורת פֶּעַל של תב"ר אחי תפ"ר, שנזדמן כמה וכמה פעמים בלשון חכמים בפֶּעַל וּבְשֵׁם. כגון: "סדין שהוא טמא מדרס ועשאו רילון טהר מן המדרס אבל טמא טמא מת, מאימתי היא טהרתו בית שמאי אומרים משיחבר"⁵⁸, בית הלל אומרים משיקשר, רבי עקיבא אומר משיקבע" (כלים כ, ו). גרסה זו מקוימת בכתבי יד שונים ובספרים שלנו. וכן ידועים השמות תוברות ותוברין, שעניינם "לולאות", השווה: "כל הכלים יש להם אחרים ותוך כגון הכרים והכסתות והשקין והמרצופין... כל

57 פר ניקד מְשִׁיחָבֵר אבל מישהו הטיל (אחר כך) מתחת ליו"ד חירק בולט ביותר; כלום כיוון להטיל כאן דגש ביו"ד (וזה נמשך כלפי מטה) או חירק וכיון בזה לצורה יִתְבַּר, כלומר צורת נתפעל (יִתְבַּר). יִתְבַּר שהתיו נטמעה בחת (ראה מ' בראשר, תעודה ג, תשמ"ג, עמ' 145-148)?

58 ויש גרסה משיחבר (ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1222).

שיש לו תוכחות יש לו אחורים ותוך וכל שאין לו תוכחות אין לו אחורים ותוך" (כלים כה, א); והשווה הקטע מן הברייתא דמלאכת המשכן פרק ד': "היה אורג את הפרכת עשר אמות על עשר אמות ועושה בה ארבעה תוברין, ותולה אורכה באונקלאו' על גבי העמודים" (זוהי גרסת כ"י מינכן 95 וכן מצינו גם בקטע שופרון⁵⁹). ואין צריך לומר שתב"ר/תפ"ר מציין כל איחוי ולא דווקא איחוי בחוטים כפעולה הרגילה של התופר, שהרי מצאנו תפירה אפילו בקיסם, כגון: "תפרה (כלומר את ככר הלחם) בקיסם מערבין לו בה" (עירובין פא ע"א)⁶⁰.

ג. האפשרות השלישית היא לראות את "תִּבְר" צורת פֶּעַל של תב"ר הארמי אחי שב"ר העברי. ואין זו סברא קלוטה לגמרי מן האוויר, שכן כבר היה מי שקדם וחשב כן לגבי משנת כלים (כ, ו) הנזכרת לעיל "בית שמאי אומרים משיתבר", היינו משישבר כהגהת הרמב"ם ורבי יוסף אשכנזי כפי שהעיר בעל מלאכת שלמה (בפרק כ, ו וכך הביא ר"י קאפח במהדורתו) וכן יוצא בבירור מלשון הרמב"ם "משישבר", כלומר: "משישבר אותו בתפרים לאורך ולרוחב"⁶¹.

31. למעשה, שני הפתרונות הראשונים — תִּבְר כגלגול גרפי של תִּבְר בשל דמיון האותיות, וְתִבְר = יתפר בשל חילוף פונטי של בית ופא אף שבדלים הם מצד גזרונם (כלומר לפנינו שני שורשים שונים), מצד העניין אחד הם; הן תִּבְר הן תִּבְר (= יתפר) מורים על פעולת האיחוי והחיבור. האפשרות השלישית, שִׁתְּבַר הוא יִשְׁבַר נראית לי רחוקה, לפחות מן הבחינה הלשונית. היכן עוד מצינו ש"תבר" הארמי ישמש בעברית תחת "שבר" העברי? ומה צורך יש בו לעברית שאין בשבר⁶² ואל ישיג המשיג לא מתברא שבככלי בבא קמא (דף מז, ב): "אמר ר' זירא תברא מי ששנה זו לא שנה זו"; שכן הגמרא נקטה כאן מונח ארמי בסביבה ארמית; אף לא משמו של הטעם תביר, שהוא כרעיו האחרים ארמיים בחלקם כגון המרכא והטפחא (או הטרחא), ולפיכך אינו עניין לכאן. ואין צריך לומר שבעל הגליונות של פר לא

59 בדקתי את שני כתבי היד על-פי הצילומים הנמצאים באקדמיה ללשון העברית. אני מודה לידידי דר' מרדכי מישור שסייע לי באיתורם.

60 ויש אפילו תפירה בנוזלים כפי שצויין במילון בן-יהודה בערך תפר כגון "נפל (רוק) למים, תפור — טמא" (תוספתא טהרות ב, א). ואצל שדמוי המשורר מרחיב עוד יותר את השימוש כגון: "תִּפְר עצל ציה במדבר, כמו יתפור אנוש שפתי קלעים" (מתוך שיר של רמב"ע, אף הוא הובא במילון בן-יהודה שם).

61 יש להדגיש שהרמב"ם הרכיב את תבר (= שבר) על גבי תפר באמרו "משישבר... בתפרים לאורך ולרוחב".

62 ראה ההערה הקודמת.

כיוון לשקע גלוסה ארמית (אף שמצאנו שבעלי גליונות משתמשים במלים זרות כגון הגליונות של כ"י פא או גלוסות הפירוש בערבית בכ"י א⁶³).

32. נבוא עתה להתחקות אחרי גלגוליו של הגיליון. תחילה יש להזכיר שעדותו של גליון פר מבודדת, אין לו רצע בשום מקור אחר (לא כתב יד ולא דפוס) במשנתנו בכלים יד, ב, שלא כרוב רובם של הגליונות האחרים שאתה מוצא אותם במקורות אחרים. והריהו כשני הגליונות העוסקים בענייני נוסח שנזכרו לעיל (בסעיפים 7-8), שאף בהם עדות הגיליון של פר עומדת בבדידותה. נראה שסיבות שונות יכלו להצמיח את הגיליון הזה, וגלגולו לכאן הוא פרי של אחת מהן או צירוף של כמה מהן או של כולן יחד. אפשר שהמגיה מצא במקור כלשהו צורת "יתבר" שהפכה "יתבר" בשל דמיון האותיות ומשם גאל אותה והנחית אותה בשולי כתב היד שלנו. אף שזהו פתרון אפשרי, אין הוא ממצה את הכול.

33. אפשרות נוספת היא שהגיליון בא ליישב קושי לשוני — מדומה או אמיתי — שיש במשנה גופה. מצינו שם "היתה כלי וחיברה טמאה... מאימתי היא טהרתה (טהרתו) ב"ש אומרים משיחבל ב"ה אומרים משיחבר". כיוון שנאמר ברישא וחיברה ("היתה כלי וחיברה טמאה") יש קושי בלשון, "בית הלל אומרים: (מאימתי היא טהרתה)... משיחבר", כפי שראו פרשנים להעיר. עמד על כך בין הראשונים מהר"ם מרוטנברג (כפי שנראה בהמשך) וחזר והעלה את הדבר הר"ח אלבק בהשלמות ("משיחבר — הלשון אינו מדויק. והואיל ונאמר לפני כן וחיברה לו טמאה"); ואכן כמה מן הפרשנים ראו להבחין בין "וחיברה" של הרישא וקבעו שהוא חיבור שמאפשר עדיין להשתמש במניקית ככלי, ובין החיבור שבית הלל מדברים עליו — "משיחבר" — שהוא קביעה של המניקית במסמרים שלא תשמש עוד ככלי כפי שמפרש רבינו עובדיה; וכבר קודם לכן דקדק הרמב"ם לפרש ש"משיחבר" היינו "משיקבענו בדלת או במקל וישקענו בגוף העץ"; יחבר היינו "יקבענו וישקענו"; ומעין זה במשנה תורה (הלכות כלים יא, כד) "משיקבענה במקל או בדלת ויחברנה עם העץ טהור", ודוק: יקבענה ויחברנה, טהרתה של המניקית לפי בית הלל דורשת חיבור שיש עמו קיבוע. כללו של הדבר, יש חיבור ויש חיבור, "היתה כלי וחיברה" הוא חיבור שאינו מוציא אותה מתורת קלי, ו"משיחבר" הוא חיבור המוציא אותה מתורת כלי וזו היא טהרתה לפי בית הלל. אפשר שמי שנקט "יתבר" כלומר "יתפר", ביקש להבחין בין סתם חיבור לחיבור שהוא תפירה ואיחוי מוחלט.

63 ולו היתה זו גלוסה ארמית דין הוא שתתנסח: "מדיחבר" כפי שהעירני בצדק ידידי רבי שלמה נאה. ואם כיוון לגלוסה ארמית (לציבור דוברי ארמית?), מדוע לא מצינו כמותה במקום אחר בכחב"היד?

34. ולכאורה הקושי הנזכר, דיבורה של המשנה על חיבור ברישא של הסיפא ועל חיבור בסיפא של הסיפא, יכול היה להוליד את התפיסה שיתבר עניינו ישבר. ותינתן הדעת ללשון מהר"ם (מרוטנברג) שהובאה בידי בעל תוספת יום-טוב: "כה"א משיחבר. לשון מהר"ם נ"ל לפרש יחבר דטמאה עד שיחבל ויחבר דאי חיבור לחודיה א"כ רישא דקתני וחיברה טמאה אתיא כב"ש, אבל השתא ניחא דאתיא ככ"ע". ולדעה זו יוצא שבית הלל מחמירים יותר מב"ש (וראה דבריו של מהר"ם, שם בתוספות יום טוב, מדוע אין הלכה זו כלולה ברשימת "קולי ב"ש וחומרי בית הלל" שבעדויות; אך דבר זה אינו מעניינינו כאן); אלא שלשון ביאור זו של המהר"ם הנשאבת מדברי התוספתא כלים (ב"מ ד, ה), אינה מוליכה בהכרח למסקנה שיחבל ויחבר עניינו שבירה. ובעיקר עומדת בעינה הפרכה בלשון, דהיינו אם אמנם מדובר בשבירה למה לא ינקוט בעל הגיליון ישבר ממש ויזדקק לפועל הארמי יתבר⁶⁴? ואפשר שכל עצמה של הצורה יתבר שבגיליון לא נתגלגלה אלא ממשנת כלים כ, ו, שיש בה שם נוסחה דומה: "מאימתי היא טהרתו כ"ש אומרים משיתבר". וכבר קשרו מפרשי המשנה בין שתי המשניות⁶⁵.

35. סיכומו של הדבר, גיליון זה של כ"י פר נשאר מבודד ואין לו תמיכה מכל עד נוסח אחר; הוא נראה גלגול גרפי של יתבר או שזו צורת יתבר מתבר אחיו של תפר ואין מקום להניח שזהו תבר הארמי = שב"ר העברי. בין כך ובין כך וריאנטה לשונית לפנינו, שנולדה מתוך תקלה לשונית או פרי שיקול של מגיה שבא ליישב קושי יותר מדומה מאשר אמיתי⁶⁶.

ה. דברי סיכום

36. לסיום, לא כל מה שיש לנו לומר בסוגיה של הגליונות ושל ההגהות נאמר כאן; עדיין יש להוסיף בחינות אחדות שלא נידונו כלל, לשם מיצוי של העניין. מכל מקום ראוי שנסכם בקצרה:

הגליונות וההגהות יש מהן השלמות של השמטות, מהם מחיקות של תורים ומהם תיקונים חד משמעיים של שגיאות. אבל רוב רובם מציעים צורות לשון מסוגים שונים, חלופות לצורות הפנים. יש בהם דרכי לשון רגילות הדוחקות דרכים נדירות.

64 ולא ראיתי להעיר על הקושי שבניקוד יתבר, ניקוד שאינו עשוי לארמית הקלאסית הדורשת יתבר בפתח לפני ריש, שכן אין הקושי הזה קושי כלל בהקשר עברי.

65 ראה למשל בעל תפארת ישראל בביאורו למשנתנו בפרק יד.

66 בכירור עניינה של המשנה בכלים יד, ב שוחחתי עם חברי ר' אהרן גליק, פרופ' זוסמן ודר' מ' עסיס ואני מודה לכולם על הערותיהם המאלפות.

יש בהם חדירות של "הענף הכבלי" הדוחות קווים של "הענף הא"י". מצינו גם המרה של מסורת מזרחית במסורת איטלקית. ויש גם גלינות בעלי ייחוד משלהם, הן כלשון הן בנוסח. הללו נראים, לפחות לעת הזאת, תוצאת פעולה עצמאית של המגיה. ועדיין יש להוסיף על כל אלה בפרט ובכלל⁶⁷.

רשימת קיצורים

- א — כ"י אנטונין לסדר טהרות (נגעים ב, א — זבים ה, ה) על-פי הצילום אצל א"י כ"ץ, גנזי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' קסט-שיט.
- ד"ר — דפוס ראשון של המשנה, נאפולי, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל.
- לו — ו"ה לו, מתניתא דבני מערבא על-פי כ"י קמברידג' Add.470.1, קמברידג' 1883.
- פא — משנה כ"י פארמה (א) דה-רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל.
- פס — משנה כ"י פאריס 328-329 בספריה הלאומית בפאריס, מהדורה פקסימילית (עם מבוא מאת מ' בר-אשר), ירושלים תשל"ג.
- פר — משנה כ"י פארמה (ב) דה רוסי 497, מהדורה פקסימילית (כולל דברי מבוא מאת מ' בר-אשר), ירושלים תשל"א.
- ק — משנה כ"י קאופמן A50, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשכ"ח.
- ת — סדרי המשנה נזיקין קדשים טהרות כתב-יד ירושלים Heb.4^o1336, כתב יד בניקוד לפי מסורת תימן, מהדורה פקסימילית (כולל דברי מבוא מאת ש' מורג), ירושלים תש"ל.

נספח

הנספח כולל שני חלקים: א — הגליונות, ב — הגהות בפנים. בחלק הראשון מובאות כל 81 הערות הגיליון שנמצאו בכתב היד. תחילה מובא מראה המקום ומשפט מתוך הפנים ובצידו השמאלי מובאת הערת הגיליון. במקום שנדרשה הערה מְבאָרְת, הצענו אותה אחרי נוסח הפנים. בחלק השני מובאות הגהות הפנים. תחילה מוצעת מובאה מתוך הפנים ומתחתה נמצא התיקון (ההערה פותחת באות ת). מצאנו בסך הכל 76 תיקונים בטוחים; הללו ממוספרים בסדר רץ מ-1 עד 76. וישנם גם תיקונים מסופקים, שכן לא יכולנו לקבוע בוודאות על יסוד הצילום שבידינו, אם אכן יש תיקון או שמא כתמים וצללי אותיות אנו רואים. הללו מוצעים במספור מיוחד, היינו מספר בתוספת אות (2א, 4א, 6א, 17א, 20א, 30א, 30ב, 30ג, 54א, 60א, 62א, 62ב); רק בבדיקת כתב היד עצמו נוכל להכריע אם להוציא אותם או להשאירם. כתב היד מנוקד ומוטעם כולו, אך בהבאות שבנספח ניקדנו על-פי הרוכ רק את המלים שהוצע להן גיליון או שתוקנו בפנים.

א. הגליונות

הערה מקדימה:

הגליונות מובאים כאן כסדרם בכתב היד. בצד ימין אנו מביאים את נוסח הפנים. המלה שהערת הגיליון מכוונת אליה מסומנת על-פי רוב בפנים בעיגול קטן [o] או בזווית (<]. הערות הגיליון באות כמעט תמיד בשוליים מימין או משמאל. כמעט בכל אותם המקומות שהערת הגיליון מציעה חלופה, היא מסומנת באות ג' (= נוסח); פעם אחת היא מסומנת באותיות נ'א' (= נוסח אחר). גיליון מס' 7 מוצע במלים "נ' גאון זל" וגיליון מס' 21 מוצע במלים "נ' רב נסים זל". רק לעתים רחוקות מוצעת חלופה ללא האות נ' (וראה גם גיליון מס' 38).

הפנים	הערות הגליון
1. כלים ב, ד: הפִּנָּס שיש בו בית קיבול שמן טמא	הפִּנָּס ^י
2. שם ה, ד: ובא* מעשה ליבנה וטימאן רבן גמליאל	א
	* היה כתוב "ובא" ותוקן בפנים ובא (הא הוסכה לאלף, אבל יצאה אות ממושטשת ועל-כן נכתבה א' בשוליים).
3. שם ח, ב: מטיילין אותו לחומרן כְּכֹנָס־משקה	כְּכֹנָס ^י
4. שם ח, יא (יב): היתה גֹרְפָתוֹ והיכה הקוץ	גֹרְפָתוֹ ^י
5. שם יא, ב: כל כלי מתכת שיש לו שם כפני עצמו טמא חוץ מן < הנגר ומן המנעול...	הדָּלַת וּמִן**
	* כאן זוהי השלמה של השמטה, שארעה מחמת הדומות.
	י
6. שם יב, א: אמי ר' יוסי אֶמְתִּי בזמן שהוא כמפתח אחד	אֶמְתִּי*
	* התיבה כתובה כשתי תיבות אִי מְתִי, אבל אינן מוקפות ועל-כן יש לראותן תיבה אחת.
7. שם יב, ד (ה): מסמר הַגְרָדִי טמא	נִי גֵאוֹן זֶל הַגְרָדִי
8. שם יב, ו (ח): ותלוי הַמְגָרְדוֹת	הַמְגָרְדוֹת ^י
9. שם יג, ב: [זון] מליסטרה* שנטלה כפה	זוּמְלִיסְטָרָא**
	* תחילה נכתב מליסטרה ונתלתה לפני ההברה 'זו' [= זומליסטרה], אחר כך נמחקה לפני שנוקדה.
	** הגליון (שהוא תיקון) לא צוין במלה נִי (= נוסח).
10. שם יד, ב: מאמתי היא טהרתו בית שמאי אומ' משיחבל	י
	בית-הלל אומ' מְשִׁיחָבֵר*
	* מתחת ליו"ד מעל לשוא יש נקודה עבה, כלום כיון בה לדגש ביו"ד, או שמא לחירוק [ומבטל את השוא] = מְשִׁיחָבֵר = מְשִׁיחָבֵר?

הערות הגליון

הפנים

11. שם יד, ד: והתמחויות ןהעִנְבֹּל והצינירה
 ןהעִנְבֹּל^י
12. שם יד, ח: ןהאִנְפֶּסֶט שלמתכת טמיאה
 ןהאִנְפֶּסֶט^י*
- * איני בטוח אם אני רואה קו לסימן הרפה על הפא.
13. שם טו, ד: מפני שהן מסייעין בשעת מלאכה
 זה הכלל העשוי לְפִיֵּעַ בשעת המלאכה טמא
 והעשוי לתלוי טהור
 לסייע^י
14. שם טז, ג: משיעשה שני דורין לרחב שלהן...
 וכף שָׁל * מאַנְיִם משיעשה <
 שתי צפירות לרחב שלה...
 דור אחד לרחב
 שלהן הקופה
 משיעשה**
- * של נכתבה בסוף שורה ומאזנים פותחת את השורה
 הבאה.
 ** זו השמטה (מחמת הדומות) שהושלמה
 בשוליים. (בהשלמת הגליון נכתב תחילה שלה ואחר
 כך תוקן שלהן?)
15. שם טז, ז (ח): והאמום שָׁל עוֹשֶׂה סְבוֹת
 סוֹת^י
16. שם יז, יב: ויש שאמרו מלא תִּרְוֹדֶה רִקֵּב
 כמלא תרווד גדול שלרופאין
 [ת]רִבֶּה תִּרְוֹדֶה*^י
- * הוצעו שתי וארייאנטות; הראשונה ניכרות בה קצה
 הריש וכן האותיות 'בד' וכן ואריינטה שניה ברורה
 לחלוטין.
17. שם יז, יג (יד): כל שבים טהור חוץ מכלב המים
 מפני שהוא בורח לִיָּשׁ
 ליִבְּשָׁה^י
18. שם יז, יז (יח): מחצלת הקנים וְשֶׁלְחִילָף טהורה
 וְשֶׁלְחִילָף*^י
- * בגליון לא נוקדה ואו החיבור.

הערות הגליון	הפנים
ג וילון	19. שם כ, ו: סדין שהוא טמא מדרס ועשאו וילן טהר מן המדרס
האישות	20. שם כא, ג: מצודת האישות טהורה
נ' רב נסים זל האסקלא	21. שם כב, י (יב): האסקלה טמאה מדרס וטמא מת
שלבח	22. שם כה, ד (ה): אמר להן שלנות-קודמין היא
השרולין	23-24 שם כו, ג: השרפלים טמאין
הפרקליין	הפרקלימין טהורין
אסקורטיא	25. שם כו, ה (ו): עור סקורטיא עור קטבוליה
טקה	26. שם כו, ט (י): עור שהוא טמא מדרס חישב עליו לרצועות ולסנדלין כיון שנתן בו את האזמיל טקה*
	* היה כתוב טהור ותוקן לטקה בפנים ובגליון.
זכוכע	27. שם כו, ו (ח): מכנסים זכוכע
נטל	28. שם כז, ח (י): נטל < חוט אחד מתחילתו טהר... נטל* חוט אחד מתחילתו...
	* במשנה הקודמת (פרק כו, ז (ט)) כתוב 2x "נטל חוט" וכו' וכאן x 1 נטל ו-1x נטל, לצורה הראשונה הוצע גליון.
והפרגוד	29. שם כט, א: והמעפורת והפרגוד
גלוקרין	30. שם כט, ב: גלוקרין אחד חיבור לטומאה ולהזיה
משקולת	31. שם כט, ג: חוט משקלת שנים עשר

הערות הגיליון

הפנים

32. שם כט, ד: חוט מאזנים שלזוהבים וְשֶׁלְשׁוּלְקֵי*
 ארגמן טוב שלש אצבעות
 * התיבה 'שולקי' נמחקה לאחר שנוקדה.
 ** הגיליון מתיחס רק לתיבה 'שולקי' שכן "של"
 כבר נתפסה תיבה לעצמה.
33. אהל' טז, ב (ג): ואם יש באסל פֹּתַח < טמאין
 * זוהי השלמת השמטה, לפיכך לא צוינה בנ'.
34. שם יז, א: עד מקום שְׁיִצְמָחוּ שלשה
 כרשנין זה בצד זה
35. שם יז, ג: החורש מִלְּהִטְמִיָּה
 מצבירת העצמות
36. שם יז, ה: ולא הִחִישׁוּ להן משום טומאה
37. נגעים, א, ב: שלשלג עזה ושלסיד דִּיהָא ממנה
38. שם יב, ד: ירושלים וחוצה לְאַרְץ אינן
 מטמאין בנגעים
 * יש קושי בקריאת המלה הראשונה בגיליון (הכתובה
 כתיבה רהוטה) כלום כתוב אשנה או משנה?
 ** שים לב: כאן המפיק מתחת לה"א ולא בתוכה כדין
 הניקוד בכל פר.
39. שם יב, ה (ו): ממונו הִתְכַּיֵּב
40. שם יג, ט: מי שנכנס לבית המנוגע
 וְכָלְיו* על כתיפו
 * היה כתוב וכליו, ונוקד וְכָלְיו ונמחקה הואו הסופית,
 ובשולים הובאה החלופה וְכָלְיו ללא מלת ההצעה
 הרגילה של הגיליון נ'.

הערות הגיליון

הפנים

41. שם יד, ט (י'): אין לו כוהן יד כוהן רגל און
 ימנית... ר' שמעון או' אם נתן על < שְׂמַאל יצא שְׁלֵ*
 * זוהי השלמת השמטה.
42. פרה א, א (ב): וכשאתה או' שלוש בת שלוש שנים
 שְׁלֵשִׁית* זהו תיקון שגיאה, תחילה כתב שלוש, העביר על-
 גביה קו והציע תיקון כשוליים.
43. שם ג, ב: ותינוקות יוֹשְׁבוֹת על גביהן
 יוֹשְׁבִין* אף כאן לפנינו תיקון שגיאה ולא הצעת גיליון בני.
 * א
44. שם ג, ז (ט): מפני הצדוקים שְׁלֵא־יְהוֹ אומרין
 במעורבי שמש היתה נעשת
 נָא שְׁהִיו
45. שם ח, יא (יג): באר אחאב ומערת פְּנִיִּים כשרה
 פְּמִיִּים
46. שם יא, א: החטאת אינה ניצולת בצמיד פתיל והמים שאינן
 מקודשין ניצולין בצמיד פתיל
 נִי צֵלִין
47. שם יב, ח (י'): חיבור כוש שְׁלֹרֶבֶן
 שְׁלֹאֲרֶבֶן
48. שם יב, ט (יא): המטה שְׁלִטְרָבֶן
 שִׁלְטֹרְבֶל
49. טהרות ג, ה: מחט שנימצאת < חלודה או שבורה
 טהורה
 מלאה*
- * זו השלמת השמטה; נראה כאילו כתוב מלאיה,
 שיכוש מ"מלאיה"; הערת הגיליון הזאת אינה
 מנוקדת.
50. שם ג, ח: בצק שיש בו < תרנוגלין
 נְקִירוֹת* זוהי השלמת השמטה.

הפנים	הערות הגיליון
51. שם ו, ג: שתי קְנִיֹתָ	קְנִיֹתָ
52. שם ו, ה: והטומאה בשדה פְּלוֹנִית	פְּלוֹנִית
53. שם ז, א: הקדר שהניח קדרותיו... כמה דברי אמו במותרות אבל בְּאֲגוֹדוֹת הכל טהור	בְּאֲגוֹדוֹת
54. שם ח, ו (ז): גוזל שנפל לגת וְחָשַׁב עליו להעלותו לנכרי טמא... חישב עליו לחרש שוטה וקטן טהור	וְחָשַׁב*
* כרגיל, הניקוד בשוליים פחות מלא, אין שוא בוא"ו ולא דגש בשין.	
55. שם ח, ח (ט): שלש חתיכות בכביצה אינן מצטרפות * אלא אם כן היו רוצצות משקה	ושתיים מצטרפות ר' יוסי אן] ** אף שתיים אינן מצטרפות
* נשמטו כאן 9 מלים מחמת הדומות, ולפי שמצטרפות שכפנים באה בסוף השורה נכתבה ההשלמה בשוליים על ידה בכתיבה קורסיבית. ** מהצילום שבידי איני יכול לקבוע כמה אותיות יש אחרי האלף.	
56. שם ט, א: זתים מאמתי מקבלין טומאה מְשִׁזְעוּ ויעת המעטן	מְשִׁזְעוּ*
* כאן אין נ להצעת החילוף.	
57. שם י, ב: יוצאין חוץ לפתח בית הכד ופּוֹנִין * לאחורי הגדר	וּפּוֹנִין
* המלה ופּוֹנִין נמחקה לפני הניקוד, אין כאן חילוף אלא תיקון.	
58. מקואות א, ד: מי מְמַצְוֹת שפסקו	מְמַצְוֹת
59. שם ב, ה: מקוה שיש בו שלש גומות שלמים שאובין שְׁלֹגֶלֶג	שְׁלֹגֶלֶג

הערות הגיליון

הפנים

60. שם ב, ו: היה תולש ומשכו ממנו
שלושת לוגין כשר
פסול*
- * זהו תיקון טעות. מחק את המלה כשר והציע
בשוליים את התיקון פסול.
61. נידה א, א: וחכו אומי לא כדברי זה ולא כדברי זה
אלא < ממעטת על יד מפקידה לפקידה
מצת לעת*
- * זוהי השלמת השמטה.
62. שם ג, ה: המפלת טומטום ואַנְדְרִיגִינְס[ו]ס*
... ואַנְדְרִיגִינְס וזכר... אַנְדְרִיגִינְס ונקבה
ואנדרגינס^י
- * התיקון בפנים נעשה בידי הנקדן; יש לשים לב
שהצורה שבגיליון מופיעה פעמיים בפנים (בשעת
הניקוד הוצע התיקון רק בהיקרות הראשונה ולא
בשתי ההופעות שלאחריה).
63. שם ז, א: הזוכ והזואי והרוק
והנועי^י
64. שם ז, ד (ג²): והחיה גֹרְרֶתָן
גֹרְרֶתָן^י
- * משנה ד צוינה בכתב היד גם היא באות ג ומשנה ה
צוינה באות ד.
65. שם ט, יא: כל גפן יש בה יין ושאין בה
יין זו טרוקטי
דורקטי^י
66. מכשירין א, ו: שמשמין
שמשמין^י
67. שם שם, שם: מעשי באנשי ירושלם שטמנו
דְבִילָן במים
דְבִילָן*^י
- * לפי שהמלה דְבִילָן באה בשורה הראשונה בעמוד,
הובאה הגלוסה על-גביה בשוליים העליונים.

הערות הגיליון

הפנים

68. שם ב, ה: ר' יהודה או באַמְקֵטִי קטנה
בְּאֲבֵטִי ^נ
69. שם ג, ז: החמירין שהיו עוברין בנהר וְנָטְלוּ:
שקיהן למים
וְנָפְלוּ
- * זהו תיקון שגיאה, לא הצעת חילוף.
הועבר קו על-גבי וְנָטְלוּ ובמקומה הוצע התיקון
בשוליים.
70. שם ו, ב: החליקה וְנָטְלוּ * והטיסני טמאין
בכל מקום
וְהִטְרָגוּס ^נ
- * בפנים נוספה ו' החיבור (כירי הנקדן?), הגיליון
מציע חלופה.
71. שם ו, ה: וְהַמֹּחֵל כשמן שאין המוחל
יוצא ידי שמן
וְהַמֹּחֵל ^נ
72. שם ו, ז: הוצעה והליחה טרוחה וְהִרְיָאִי *
* הנקדן מחק יוד אחר ריש?
וְהַרְיָעִי ^נ
73. זבים א, ד: הרי < זב גמור
* המלה "זה" שהושמטה הושלמה בגיליון, אבל אינה
מנוקדת.
זֶה *
74. שם ב, ב: כל מאכל בין רע יפה
* המלה "בין" שנושמטה הושלמה בגיליון.
בֵּין *
75. טבול-יום א, ה (ו): וְהִשְׁמָשׁם והפלפל
וְהִשְׁמָשׁוּם ^נ
76. שם ג, ד: עיסה שנדרמעה או שנתחמצה
בסאור שלתרומה אינה מְפַסְלָת *
נִפְסְלָת
- * מְפַסְלָת היא שגיאה שתוקנה לאחר הניקוד. המלה
נמחקה בקו על גביה, והתיקון הוצע בשוליים.

הערות הגליון

הפנים

77. שם ד, א: אוכל מעשר שהכשר במשקה
ונגע < טבול יום
בו
- המלה "בו" שנשמטה הושלמה בגליון.
- 78-79. ידים א, ה: המים שהנחתום מטביל בהם
את הקלוסקין פסולין* <
מדיח ** < בהן כשרין
קשהוא*
את ידיו**
- * לפנינו שתי השמטות — לפני המלה מדיח ואחריה
— אחת הושלמה בגליון מימין והשניה בגליון
משמאל.
80. עוקצין ג, ב: ושמרקעין ופטריות
י
ופטריות
81. שם ג, ד: אינן מטמאין טומאת אכלין
עד שימתקו
י
שימתקו

ב. הגהות בפנים

ת=תיקון

1. כלים א, ח (יא): "לפנים מן החומה מקודש מהן וכו'"
ת: לפני המלה לפנים היתה מלה שגורדה.
2. שם ב, א: כלי חרס וכלי נתר טומאתן שוה מיטמין
ומטמאין באונ[י]ר.
- ת: במלה באויר היו"ד נוספה ע"ג השורה כנגד הַרְנוּח שבין ואו וריש.
- א2. שם ב, ב: אלא הדקין שבכלי חרס וקרקותיהן ודפנותיהן
יושבין שלא מסומכין.

ת: התיבה "שלא" באה בסוף השורה, האלף צורתה אינה כצורת אלף רגילה בשל היותה
בסוף השורה, אך אפשר שהיא פרי תיקון של אות אחרת.

3. שם ב, ו: ר' אל' (י) עָזָר ביר' צדוק מטהר
- ת: נכתב תחילה אליעזר וחוכרה היו"ד לעין והפכה חלק ממנה, כדי להסב את השם אליעזר לאלעזר.
4. שם ג ו(ז): הנוגע בטפ[ילה] שלתנור טמא
- ת: האותיות שבסוגריים באות למילוי השורה, הן נוספו לפני הטלת הניקוד בכתב קטן יותר.
- 4א. שם ה, ב: עשאו לבישול שיעורו ככירה אמ' ר' יהודה לא אמרו טפח וכו'
- ת: הלמד האחרונה של המלה לבישול נראית הוספה מאוחרת, אפשר שהסופר הראשון יותר עליה בגלל פגם בקלף; פגם זה משחקף גם בעמוד הקודם שם הושאר רווח גדול בין שתי מלים (עייין שם במשנת כלים ד, ד).
5. שם ה, ד: וּבְ(ה) [א] מעשה ליבנה וטימאן רבן גמליאל
- ת: היה כחוב "ובא מעשה" ותוקן "ובא מעשה", הוטלה אל"ף על גבי ההא; ולפי שנוצר טשטוש בכתב, נכתבה אלף גם בגיליון (ר' גיליון מספר 2).
6. שם ה, יא(ג): כירה שלאבן ושלמתכת טהורה משם כלי אבן וטמא[ה] משם כלי מתכות.
- ת: ההא בתיבה ו"טמאה" תוספת ביד שניה למילוי השורה.
- 6א. שם ו, ד (ה): חזרו אילו לטומא[תן]
- ת: ההשלמה שבין הסוגריים נועדה למילוי השורה (נעשתה כשעת הטלת הניקוד?).
7. שם ט, ז: כירה ש(ו) [י]א נתונה על-פי התנור וכו'.
- ת: נכתב תחילה "שהוא" והנקדן ניסה למחוק את חלקה התחתון של הוא"ו והסב אותה ליו"ד: "שהיא".
8. שם ט, ח(י): מטילין אותו לחומרם בצמיד פתיל ובכונס-משקה
- ת: הסגול של התיבה ובכונס הוסב לצירה, משהוסבה הנקודה התחתונה שלו לקו ארוך מאונך וכך נמצא מוכנס השינוי: ובכונס < ובכונס (ראה גיליון מס' 3 לעיל).
9. שם י, ג: מגופת החבית (ו) המחולחלת ואינה נשמטת
- ת: ואו החיבור שבמלה והמחולחלת נמחקה לפני הטלת הניקוד.

10. שם י, ו: חבית שניקבה וסתמורה שמרים (ו)הצילה
 ת: נכתב תחילה "והצילה", הנקדן הדביק את הואו
 להא כדי למוחקה!
11. שם י, ת: לפסין זו בתוך זו... בתחתונה היא טמא[נה] וכולן טהורות
 ת: ההא שבין הסוגריים היא תוספת בשעת הניקוד למילוי השורה.
12. שם יט, ט(ט): התורמל שנפחת הפ(ו)יס שבתוכו טמא
 ת: נכתב תחילה "הכוס" ותוקן "הפיס".
13. שם כו, ט: כיון שנתן בו את האימיל טה(ו)ר
 ת: הרגל של הריש במלה "טהור" גורדה וגגה חובר לואו, ויש לנו כעת ריש גדולה
 במלה טהר (וכן הובא בגיליון טהר, ראה גיליון מס' 26).
14. שם כז, יא (יד): שלשה על שלשה באשפות כרי [נ]צורר-מלח
 ת: ואו החיבור הכתיבה כתיבה רהוטה (קו מאונך בלבד) נוספה בשעת הטלת הניקוד.
15. שם כח, ב: פחות משלשה על שלשה שהתקינו לפוק בו את המרחץ
 ת: האלף של "את" כתובה על גבי אות אחרת שקשה לזהותה.
16. שם כח, ו: וכן הטולה על השק או על העור (וכן הטולה על השק או על העור) דברי ר' מאיר.
 ת: החזרה מחמת הדומות המוקפת כאן בסוגריים נמחקה על-ידי-קו שהועבר על-גביה.
 יצויין שהלמד שבמלה הטולה נוקדה בצירה שלא כראשונה שנוקדה בסגול.
17. שם כח, י: סככה שהתחיל בה מפיה... שביס שלה טמא (מ)בפני עצמו
 ת: תחלה נכתב מפני ואחר כך תוקן: בפני.
- 17א. שם כט, ו: יד המעצד טפחיים יד הקורנס שלזהבים טפחים ושלחרשים שללגיונות שלשה
 טפחים
 ת: כלום נוספה ואו החיבור (שלא נוקדה) לפני המלה שללגיונות (יש לציין שבכתבי היד
 ק, פא, ופס המלה שללגיונות באה אחרי המלה המעצד).
18. שם כט, ז: יד (ו)קדום שלנכיש חמשה... יד קררום של ביקוע ושלעדיר ששה
 ת: נכתב תחילה קוררום וגורדה הרגל של הריש וגגה נדבק לואו וזו היתה לריש גדולה:
 קדום.

19. אהלות א, א: שנים טמאים כמת אח(ת)[ד] טמא טומאת שכעה

ת: תחילה נכתב "אחת" ואחר כך תוקן ל"אחד".

20. שם א, ה(ו): אדם ובגדים מיטמאין זב חומר באדם מ[ב]בגדים ובבגדים מכאדם

ת: הבית הראשונה שנשמטה במלה "מבבגדים" הושלמה על גבי השורה.

א. שם א, ח(י): כמפתח שלל

ת: הלמד הראשונה של המלה שללב נכתבה על גבי אות אחרת?

21. שם ב, ב: כזית רמה ב[י]ן חיה בין מתה

ת: היורד של "בין" נוספה על גבי השורה.

22. שם ד, ב: מפני שהוא יכול להוציאה חצייים או לשורפה במקומה

ת: נכתב תחילה חצייים בשלוש יודין ואחר כך צורפה היו"ד השלישית למ"ם; תחילה הוטעמה המלה באתנח, זה נמחק ובמקומו יש גרש.

23. שם ז, א: נפש אטומה הנוגע בה (בין) * מן הצדדים טהור

ת: התיבה "בין" גורדה אך עקבותיה נראים כבירור.

24. שם ח, א: האירוס והקיסוס וי[ר]י[ק]ת חמור

ת: היו"ד שהושמטה במלה "ויריקת" נוספה על גבי השורה.

25. שם יא, ב: אכסדרה שניסדקה טומאה בצד זה כלים שכבד [ה]שני טהורין

ת: הא הידיעה במלה "השני" נוספה בין התיבות ונוקדה בפתח.

26. שם יב, ב: סרידה שהיא נתונה על-פי התנור... הכל טמא וכנגד אורו שלתנור טהור

ת: כנראה, נכתב תחילה "וכנגדו" ולא "וכנגד" ואחר כך נכתבה האלף של "אורו" על גבי הואו.

27. נגעים א, ד: ר' חנניה סגן הפהג [ים]

ת: המלה הכהנים מסיימת את השורה, הסופר כתב הכהנו(הזוית על גבי הנן מידי הכותב הראשון, לציון קיצור), בשעת הניקוד נוספו שתי האותיות האחרונות.

28–29 שם א, ו: השחין ומחית השחין והמכה¹ ומחית המכה² והבוהק והלכו להן

- ת: 1. ואו החיבור במלה "והמכה" אינה מנוקדת – האם נמחקה?
 2. המלה המכונה מסיימת את השורה, הסופר כתב המכ (הזוית על גבי הכף מידי הכותב הראשון, לציון קיצור). בשעת הניקוד נוספו שתי האותיות האחרונות.
30. שם ד, א: שהפסיון מטמא בכל שהוא ומטמא בכל נגעים חוץ (מן) (ה)[ל]נצע מה שאין כן בשער לבן

ת: תחילה נכתב "מן הנגע" וגורדו התיבה "מן" והא הידיעה לפני "נגע" ונכתבה על הגרד של הא האות למד.

30א. שם ח, ה: אינו מעכב את הפריחה כיצד

ת: כלום נכתב תחילה כ"י צד בשתי תיבות מוקפות?

30ב. שם ט, ב: ואינן פוסין לעור הבשר

ת: כלום נכתבה הגון הסופית של "פוסין" על גבי אות אחרת, או סתם נזילת דיו בשעת הכתיבה גרמה לשינוי צורתה של האות?

30ג. שם י, א: מה הלשון אומרת

ת: האם התיו של "אומרת" נכתבה במקום הא? ספק רב בעיניי.

31. שם יב, ג: עד שיראה כשני גריסין על שתי אבנים כשני כתלים בנות

ת: היה כתוב בתחילה בזויות ותוקן ל"בזוית".

32. יב, ה(ו): קל וחומר על נפש בניו ובנותיו אם כך על שלרשע קל וחומר (על נפש בניו ובנותיו) אם כך על שלרשע קל וחומר; המחיקה נעשתה לאחר הניקוד.

ת: 10 המלים המוקפות בסוגריים נמחקו בקו. יושם לב שתחילה נוספה המלה "ובנותיו" שנשמטה כקטע החזר; המחיקה נעשתה לאחר הניקוד.

33. שם יג, ט: מי שנכנס לבית המנוגע וכליו(ו) על כתיפו

ת: הואו של המלה "וכליו" נמחקה בפנים ובשולים נכתב אחר כך וכליו (ראה גיליון מס' 40).

34. שם יד, א: טבל והזה שבע פעמים לאחר ידו של מצוץ

ת: הואו במלה "שלמצוץ" נוספה בשעת הניקוד.

35. שם יד, ב: בא לו לשלח את הציפור החיה אינו הופך את פניו לא לים ולא לעיר (ולא) [אלא] למדבר שנא' ושלה את הציפור החיה אל מחוץ לעיר אל פני השדה

ת: נכתב ונוקד ולא, אחר כך יד מאוחרת (ולא היד שהציעה את רוב הגליונות או את התיקונים בפנים) כתבה אלף על גבי ואו, והשוא שלה הפך סגול והוטל קמץ בלמד וכן ניתן בה דגש בלי לגרד את החולם; קיצורו של דבר: "ולא" הפכה "אלא".

36. פרה ג, ג: וקושרין מקל (ו)מסבך בראשו שלחבל

ת: הואו של "ומסבך" נמחקה בשעת הניקוד.

37. שם ג, ח(י): ועצים היו (ני)מסודרין

ת: היה כתוב "ני" ותוקן ל-מם, כלומר ניסודרין < מסודרין (השווה גיליון מס' 76).

38. שם ד, ד: מועלין בה ומרכיין (ב)ל]ה עצים

ת: נכתב תחילה "בה" ואחר כך נכתבה למד על גבי הבית כלומר תוקנה ל"לה".

39. שם ז, ח: על מנת לנגבה למלא[נ]ת בה כשר

ת: הואו נוספה ביד שניה בשעת הניקוד.

40. שם ח, יא(יד): מספר המשנה יד הוא מעשה ידי יד אחרת.

41. שם ח, יא(יד): אינו צריך להמתין[ין]

ת: האותיות שבסוגריים הן השלמה למילוי שורה שנוספו בשעת הניקוד?

42. שם ט, ב: הדירה והכנה שכתבואה כשירין מפני שאין פה[ן] לחה

ת: אפשר שהיה כתוב "בה" והוסב ל"כהן".

43. טהרות ב, א: נגעה במקום המשקה אם יש בו כביצה הוא טמא והכל טהור

ת: המלים "נגעה במקום" נכתבו כנראה על גבי גרד.

44. שם ו, ג: ספק נגע ספק לא נגע ספקו טמא (חנות שהיא טמאה ופתוחה לרשות הרבים

ת: לפני המלה חנות נגרדו שתיים או שלוש מלים.

45. שם ו, ג: ספק לטמיאה נכנס ספק לטהורה נכנס ספק[ו] טמא
 ת: הואו של ספקו נוספה בשעת הניקוד.
 46. שם ז, ח(ט): וחכמי' (או) מטמאין היו ידיו טהורות וכו'
 ת: המלה או (= אומריין) שנכתבה תחילה, בטעות, גורדה.
 47. שם ח, א: הדר [עם] עם הארץ בחצר
 ת: עם שנשמטה הושלמה על גבי השורה בין המלים הראשונות הדר ועם.
 48. שם ח, ו(ז): וכל שאינו מיוחד לאוכל אדם טהור עד שן[י] יחַדְּנו לאוכל אדם
 ת: המלה "שייחדנו" נכתבה תחילה ביוד אחת ונוספה היוד הראשונה על גבי השורה
 בשעת הניקוד.
 49-51. שם ט, ט: נמצא על-גבי פ(י) רודין והוא נוגע בכביצה טמא פ(י) רודין-על-גבי-פ(י) רודין אף
 על-פי שהוא נוגע בכביצה וכו'
 ת: שלש פעמים תוקן הכתיב פירודין ל-פרודין; גורדה הרגל של הרי"ש וחובר גגה ליוד
 שהקוץ שלה הוארך לשמש רגל חדשה לריש (האם בהיקרות הראשונה נכתב תחילה
 פירודין?).
 52. מקואות א, ו(ז): מילא (מילא) בכלי טמא ונפל ככר שלתרומה
 ת: בשעת הניקוד או אולי קודם לכן הועבר קו למחיקה על גבי ההיקרות השנייה של
 "מילא".
 53. שם ב, ג: ספק נפלו ספק לא נפלו ואפילו נפלו
 ת: הלמד של לא נכתבה על גבי ואו ?
 54. שם ב, י: אם הנה [המים] מצד אחד מודה ר' יהוש' שמטבילין במים
 ת: המלה המים נוספה ביד מאוחרת על גבי השורה...
 54א. שם ג, ג: אמרו לו לא כך ולא כך
 ת: האם הלמד של "לו" כתובה על-גבי גרד ?

55. שם ד, ג: היו צורות מתחל[ת]לין לתוכו

ת: החית השניה של המלה "מתחלחלין" הושלמה בשעת הניקוד על-גבי השורה וניקודה בא במקומו בין הניקוד של שתי הלמדין.

56. שם ד, ה: והיו כל הטהרות שבירושלם נעש[ן]ת על גבה

ת: הוא במלה "נעשות" נוספה לאחר שהוטל החולם על השין, שמאלה מן הניקודה הדיאקריטית.

57. שם ט, ה(ו): על השלחן ועל הטבלה ועל הדרגש (ו) על הַקְּיִין חוצצין על הבלוסין אינן חוצצין

ת: הוא של "ועל" בהיקרות השלישית נמחקה ולא נוקדה.

58. נידה א, ז: יתירות עליהן הכוהנות וכשָׁעָה שהן אוכלות בתרומה

ת: הוא של וכשָׁעָה לא ננקדה (כאילו נמחקה); גם ב־ק נכתבה ואו ונמחקה.

59. שם ג, ה: המפלת טומטום וְאֶנְדְּרָן[ו] גִּינְוִן[ו] ס

ת: בשעת הניקוד נוספו שתי ואוין על גבי השורה, בהיקרות הראשונה החולם הוטל על גבי הריש, בשניה על גבי האו־המוספת ותוקן בשוליים: ואנְדְּרָגִינָס (ראה גיליון מס' 62).

60. שם ד, ו: ממה שהקל עליה מטומאת זיבה אבל טמאה ה(ו)א טומאת נדה

ת: תחילה נכתבה המלה "הוא" ובשעת הניקוד תוקנה הוא ליד: "היא".

60א. שם ה, ג: ונוחל ומנחיל

ת: כלום נכתבה החית של ונוחל על גבי אות אחרת?

61-62. שם ו, א: אבל [אי] אָפְשָׁר לעליון (ע) לבוא עד שלא יבוא התחתון

ת: 1. המלה אי, לפני אפשר, נוספה על גבי השורה.
2. אחרי לעליון נכתבה האות ע (?) ונמחקה על ידי שתי נקודות על-גביה?

62א. שם ו, ב: מכניס ומוציא

ת: הוא של "ומוציא" נדבקה למס אבל אין כאן כל תיקון.

62. שם ו, ב: ויש שיש בו עצם ואין בו צפורן
- ת: האם הואו במלה "צפורן" נוספה בין פא לריש בשעת הטלת הניקוד?
63. ט, ז(ו): העבירן שלא כסדרן או שֶהֶעֱבִירוּן) שבעתן כאחת לא עשה כלום
- ת: נכתב תחילה "שהעבירן" וגורדה הרגל של הנון וגגה צורף לריש כלומר: שֶהֶעֱבִיר.
64. מכשירין ב, ג: ואם רוב מן הטן[הור] טהור
- ת: בהיקרות הראשונה של הביטוי הזה במשנה זו נכתב (קרוב לוודאי) "הטמא" וגורדה האותיות "מא" ונכתב על גביהן "הור" = הֶטְהוּר.
65. שם ד, ה(ח): אלא אם כן נְוֹטְפוּ רגליו
- ת: נכתב נוטפו (צורה בבנין נִפְעַל?) ובשעת הניקוד נמחקה הואו.
66. שם ו, ב: החליקה [ן]הֶטְרָגִיס והטיסני טמאין בכל מקום
- ת: ואו החיבור של "ןהֶטְרָגִיס" נוספה בשעת הניקוד (וראה גיליון מס' 70).
67. שם ו, ג: ועל כולן [עם] [עֲמִין] הארץ נאמנין
- ת: "עם" נמחקה לפני הניקוד ונכתבה על גביה התיבה "עֲמִין".
68. טבול יום א, ה: טהורין בטבול יום וטמאין בכל הֶטְמָא[ן]
- ת: תחילה נכתב "הטמאת" כתיב חסר והורדה רגל ימנית נוספת מתוך התיו והפכה רגלה הימנית המקורית לואו, כלומר: הֶטְמָאוֹת.
69. שם ג, ד: ר' אלעזר בן יהודה (או) איש ברתותה אמ' משם ר' יהושע
- ת: התיבה או' (= אימר) שנכתבה בטעות אחרי "יהודה" גורדה.
70. ידים א, ה: מניח חבית בין בְּרִיָּוִי ונוטל
- ת: נכתבה תחילה יוד לפני הכף של "בְּרִיָּוִי" ובשעת התיקון צורפה היוד לרגל של הכף.
71. שם ב, א: נטל לְיָדוֹ אחת משטיפה אחת ידו טהורה
- ת: נכתבה תחילה התיבה "לידיו", אחר-כך גורד הקץ של היוד וגגה צורף ללמד, כלומר: "לְיָדוֹ".

72. שם ג, ד(ה): גליון שבספר שמלמעלן [ן]שמלמטן.
 ת: ואו החיבור נוספה בשעת הטלת הניקוד.
73. שם ג, ה(ט): אמ' יוחנן בן ישוע בן חמיו של ר' עקי'
 ת: "חמיו" תוקן מ"חמו"
74. שם ד, ג: בו ביום אָמְרוּ (לו) עמוֹן ומואב מה הן בשביעית
 ת: כתב תחילה "לו" אחרי "אמרו" ונמחקה בשני קווים לפני שנוקדה.
75. שם ד, ג(יא): אל תחושו לַמַּנְיָנִיכִם
 ת: היה כתוב "למנינכס" ותוקנה השגיאה, משצורפו הבית והכף לאות אחת.
76. עוקצין א, ה: שריבט (ו)שירקנוֹ טהור
 ת: ואו החיבור נמחקה ולא נוקדה.